

Cesta komunistických stran k moci ve střední Evropě

Srovnávací pohled

Jerzy Tomaszewski

Pohled na střední Evropu ukazuje, že státy ležící v této oblasti se již několik staletí vyznačovaly určitými společnými rysy. Utvářely se stejně v oblasti ekonomických vztahů, v politickém životě i ve společenských, profesních a etnických strukturách, a do jisté míry i v tradicích. Přitom se jako střední Evropa nejednou označují země ležící „mezi Německem a Ruskem“. Umístění je vhodné rozumět především v politickém smyslu, nikoli doslovně geograficky: jde o země, pro které Německo a Rusko měly – a mají – zvláštní význam v mezinárodní politice, neboť je ovlivňují v různých oblastech hospodářského i politického života. V nepříliš dávné minulosti měla expanze obou velmocí pro střední Evropu podstatné důsledky. V dřívější historii se tato oblast musela vypořádat také s expanzí Turecka, jejíž důsledky lze dodnes pozorovat na jih od Dunaje.¹

Takové vymezení střední Evropy je pochopitelně jen přibližné. Kromě toho měl každý ze států, které zde leží, četné specifické znaky a problémy. Dokonce i základní prvek definice, vztah k Německu a k Rusku, míval různý význam. Některé státy (například Polsko) se nacházejí doslova mezi uvedenými velmocemi, jejichž politika měla v 19. a 20. století rozhodující vliv na osudy celé oblasti. Pro jiné naopak základní význam měly – a mají – vztahy s jedním z nich (v takové situaci je například Rakousko ve vztahu k Německu či Estonsko ve vztahu k Rusku). Ještě o jiných zemích (například o Řecku) by se dalo říci, že leží na periferii oblasti, která nás zajímá, ačkoli se i ony za různých okolností ocitly pod vlivem Německa a Ruska.

1 Srv. HAVRÁNKOVÁ, Růžena – SLÁDEK, Zdeněk – VALENTA, Jaroslav: O možnosti integračního pojetí studia dějin „východní Evropy“ ve 20. století. In: *Slovanské historické studie*, 7 (1968); LANDAU, Zbigniew – TOMASZEWSKI, Jerzy: Społeczno-ekonomiczne problemy państw Europy środkowej i południowo-wschodniej w latach międzywojennych. In: *Człowiek i Światopogląd*, č. 8 (1973); TOMASZEWSKI, Jerzy: Europa środkowa i południowo-wschodnia: Cechy charakterystyczne i granice regionu. In: *Ekonomia*, č. 36 (1976).

Po druhé světové válce se v letech 1944–1948 většina států střední Evropy dostala pod dominanci SSSR (některé byly do této mocnosti začleněny), s komunistickými stranami (někdy pod názvem dělnické strany) jako řídicí a vládnoucí silou. Je zajímavé, že tento proces probíhal relativně stejně. Tato skutečnost, jakož i historická podobnost států střední Evropy, nutí pozastavit se nad analogiemi a specifickými rysy, které provázely vytváření systémů ovládaných komunistickými a dělnickými stranami.

Střední Evropa z pohledu velmocí

Začneme od mezinárodních podmínek, za nichž se sovětská nadvláda vytvářela. Dost často se, zvláště v publicistice posledních let, setkáváme s názory, podle nichž mohly systémy vytvořené podle vzoru SSSR vzniknout pouze tak, že jim tento stát vnutil svou kontrolu navzdory postoji podmaněných států, politiků, kteří je představovali, i navzdory tomu, že v opačném smyslu působily západní velmoci, vnímané jako ztělesnění demokracie. Někteří publicisté, ba i historici si všímají nanejvýš zrady (demokratických ideálů, eventuálně malých spojenců), jíž se západní velmoci dopustily v Jaltě, případně za jiných okolností. Problém však byl daleko složitější a nemyslím, že by bylo namístě svádět změny ve střední Evropě na vnucení cizího modelu nebo používat slova „zrada“, neboť to má nesmírně daleko ke skutečným historickým procesům.²

Politická geografie střední Evropy, jak ji známe z meziválečných let, se vytvářela v důsledku revoluce (tento pojem neomezují na události v Rusku v roce 1917 ani na převrat společensko-ekonomického charakteru), jejíž zdroje spočívaly v místních poměrech. Naopak, vítězné velmoci neměly příliš velkou chuť uznat nároky středoevropských národů včetně polského, českého a slovenského. Rusko bylo příliš cenným spojencem proti Němcům a prvkem středoevropské rovnováhy, než aby je bylo možné odepsat na konto ztrát, zatímco existence habsburské říše příznivě působila na stabilitu v srdci kontinentu. Až ruská revoluce, a zejména bolševický převrat vytvořily úplně novou situaci a neúspěch jednání o separátní mír s Vídní rozhodl o podpoře separatistických hnutí v monarchii. Ke vzniku nezávislých států, nepříliš správně nazývaných národními, došlo v důsledku působení vnitřních společenských sil střední Evropy; strany Dohody pouze uznaly to, co se už stalo, a následně se snažily – bez podstatnějšího úspěchu – novou strukturu vztahů uspořádat a stabilizovat. Nebyl to lehký úkol, vezmeme-li v úvahu protikladné územní nároky, jež v minulosti vznikly z konfliktů, a vzájemné nevstřícné a občas přímo nepřátelské stereotypy, jež rozdělovaly národy, státy i politiky.

Pohled na události meziválečných let vede k závěru, že od skončení první světové války přijímaly navzájem si konkurující velmoci v klíčových záležitostech kontinentu rozhodnutí, při nichž ne vždy braly v potaz názory nebo zájmy menších a slabších partnerů. Je třeba přiznat, že takový postup býval nejednou nevyhnutelný, protože bylo potřeba vyřešit konflikty, které hrozily válečným požárem, jako například spor o slezské Těšínsko. Vznik malých a středně velkých států stavěl na pořad dne otázku, jak zajistit stabilitu této oblasti a vyhnout se lokálním konfliktům, které mohly snadno přerůst v evropskou válku; zkušenost ze Sarajeva v roce 1914 byla nadmíru poučná. Každé vyřešení sporné záleži-

2 Srv. Týž: Kilka słów o zdradzie i niektórych innych sprawach. In: *Krytyka*, č. 44–45 (1994).

tosti, zvláště když se nepodařilo dosáhnout skutečného kompromisu, narušovalo zájmy nebo kolidovalo s úsilím jedné ze stran, někdy dokonce neuspokojovalo žádnou. Bylo by naivní soudit, že velmoci byly povinny nezávisle na vlastních zájmech podporovat protikladné a nejednou nadsazené požadavky každého z malých států střední Evropy nebo se starat o udržení jejich jednoty navzdory případným věcným argumentům. Naopak – v zájmu velmocí a také dalších států byla spolupráce za účelem stabilizace politických a hospodářských vztahů, tak aby bylo možné se vyhnout ozbrojenému konfliktu.

Smlouvy z Locarna byly pro státy ležící východně a jižně od Německa vážným varováním, že západní velmoci počítají především s vlastními okamžitými zájmy a nehodlají se ve středoevropských problémech angažovat. Je pravda, že ministři zahraničních věcí Československa a Polska tehdy vyjádřili důvěru v účinnost spojení s Francií v případě potřeby; měli však nějaké jiné východisko? Publicisté mohli právem poukazovat na záporné stránky dohod a zdůrazňovat možná ohrožení, ale odpovědným činitelům nezbyvalo nic jiného než ujišťování, že jejich státy přece jen dodržely bezpečnostní záruky.

Koncepce čtyřstranného paktu (Británie, Francie, Německo, Itálie) obsahovala bezprostřední ohrožení, proto také vedla k pokusům – bohužel nekoordinovaným – Československa a Polska něco proti ní dělat.³ I když k uzavření paktu formálně vzato nedošlo, jeho myšlenka se přece jen odrážela v diplomatické praxi. Na podzim 1937 navrhoval lord Halifax v rozhovoru s Adolfem Hitlerem možnost uznání teritoriálních snů třetí říše pod podmínkou, že budou realizovány v dohodě s Velkou Británií a mírovou cestou. O rok později na direktoriát „velké čtyřky“ došlo na mnichovské konferenci.

Ve skutečnosti se střední Evropa nacházela na okraji zájmů Velké Británie, a tím spíše Spojených států, i když postoj Francie se zdál jiný. Všimněme si však, že i pro ni hodnota svazků se střední Evropou spočívala v tom, že nahrazovaly spolupráci s Ruskem pro případ ohrožení ze strany Německa, ale samostatný význam neměly. Ze zorného úhlu vlád v Londýně, v Paříži a ještě víc ve Washingtonu bylo lhostejné, komu patří Vilnius, Brno nebo Gdaňsk, Kišiněv, Balčik anebo Skopje, i když už ne Soluň. Diplomaté, kteří v těch třech hlavních metropolích rozhodovali o zahraniční politice, mohli přijmout takřka jakékoli řešení – pod podmínkou, že nenaruší rozložení sil v jejich neprospěch a nebude hrozit válkou.

Druhá světová válka nepropukla na podzim 1938, protože si politikové v Londýně a Paříži namlouvali, že dokáží na úkor ořezání Československa zajistit mír a stabilitu v Evropě a zbrzdit německou expanzi. O rok později se Velká Británie a Francie nechopily zbraní proto, aby se postavily na obranu Polska (jakkoli to byl důvod opodstatněný věcně, právně i morálně), nýbrž proto, že rychle rostoucí mohutnost třetí říše bezprostředně ohrožovala jejich zájmy.

Kritický badatel samozřejmě postřehne, že Francie v září 1938 porušila vlastní závazky. Ještě významnější však byla skutečnost, že tehdejší přijetí požadavků třetí říše hrozbu války nesnížilo, nýbrž zvýšilo. Na tomto místě by tedy bylo vhodné opakovat historická slova francouzského politika: „To bylo horší než zločin! To byla chyba.“

3 Srv. TOMASZEWSKI, Jerzy – VALENTA, Jaroslav: Polska wobec Czechosłowacji w 1933 roku. In: *Przegląd Historyczny*, č. 4 (1979).

Ve skutečnosti se pouze Rusko a Německo bezprostředně zabývaly strukturou vztahů ve střední Evropě, tedy v oblasti ležící mezi těmito dvěma velmocemi. Menší a slabší státy, které se tu nacházely, mohly oběma sloužit jako nárazníková zóna, oslabující ohrožení ze strany případného útočníka, anebo také jako předpolí, usnadňující vlastní expanzi.

Západním státům lze těžko vytýkat, že se chtěly raději vyhnout angažovanosti v komplikovaných středoevropských problémech a na první místo stavěly snahu o stabilizaci této oblasti a také o stabilizaci celého kontinentu, přestože způsob realizace těchto záměrů nemohl vyhovovat zájmům nebo tužbám občanů malých a středně velkých států. Na druhé straně je správné kriticky zhodnotit, že se řídily iluzemi, zejména pokud šlo o politiku třetí říše, což nakonec vedlo nejen k destabilizaci Evropy a světa, nýbrž také k druhé světové válce a v konečných důsledcích k pádu dosavadní pozice všech evropských velmocí ve prospěch Spojených států a SSSR. Ve středoevropských státech pak postup Velké Británie a Francie připravil příznivý základ pro sovětskou nadvládu, protože podryl důvěru k formálním závazkům obou velmocí vůči jejich spojencům. Rozhodnutí mnichovské konference byla zvláště drastickým, byť ne jediným příkladem. Tento postup umožnil realizaci určitého rozdělení vlivů mezi Velkou Británií (a USA) a SSSR po roce 1944, přičemž mimo předpokládanou sféru SSSR zůstalo Řecko a Finsko a částečně i Rakousko, které leží na periferii střední Evropy.

Politikové, kteří rozhodovali o postupu západních velmocí, necítili nad sovětskou nadvládou ve střední Evropě žádné zvláštní uspokojení. Spatřovali v ní však menší zlo než v eventuálních důsledcích toho, kdyby se otevřeně postavili na odpor nedávnému spojenci. Pravděpodobně si při této příležitosti zajistili jeho mlčenlivý souhlas s uplatněním svých vlastních zájmů v jiných oblastech Evropy i světa. To se zdá dokazovat průběh občanské války v Řecku. Pochybuji, že by volba jiného postupu, hrozícího „válkou mezi spojenci“, byla tím nejrozumnějším řešením. Kritické hodnocení postupu západních velmocí se však v tomto referátu bude týkat jiných problémů.

Vnitřní předpoklady komunizace

Navzdory názorům, jež mají v posledních letech mezi publicisty značnou popularitu, byly podmínky příznivé pro vítězství komunistů přítomny také ve vnitřních poměrech středoevropských států. Není vhodné svádět tento úspěch pouze na použití násilí, a zejména na sovětské zasahování nebo na nějaké komunistické spiknutí nevelké skupiny lidí. Situace v každém z těchto států vypadala ovšem jinak, ale společenské a politické konflikty, které zde vznikly v meziválečných letech v důsledku bídy různých společenských vrstev a postupu státního aparátu, vedly k radikalizaci nálad. Do jisté míry to příznivě působilo na růst popularity seskupení analogických italským fašistům nebo německé NSDAP, druhým pólem bylo posílení vlivu komunistů.

Nejvýhodnější pro ně byly podmínky v Bulharsku, kde byl Sovětský svaz všeobecně pokládán za duchovního a politického dědice Ruska, slovanské velmoci, jejíž vojska přinesla v nikoli tak dávné minulosti Bulharům národní osvobození od nadvlády muslimského Turecka. Komunistická strana byla sice v Bulharsku od roku 1923 ve skutečnosti nelegální, ale mnoho chudých rolníků a obyvatel měst v ní vidělo jediné seskupení, které se rozhodně a trvale vyjadřuje pro bulharsko-ruský svazek. K jejich přesvědčení přispívala také sociální hesla komunistů, přičemž chudé rolníky nemohly znechutit ani zvěsti

o kolchozech vytvářených v SSSR. První kolektivní rolnické hospodářství (náboženského charakteru) vzniklo totiž v této zemi kolem roku 1900 a v meziválečných letech se zakládala další. Do podzimu 1944 vydrželo přes všechny opačné snahy policie a státního aparátu 29 výrobních družstev.⁴ Pro bulharské podmínky bylo charakteristické, že spolupráci se Sovětským svazem požadovali nejen komunisté, ale i politikové reprezentující vlivné proudy lidového hnutí a aktivisté skupiny Zveno, spjaté s vrstvou vojáků z povolání, která sympatizovala se sociální politikou italských fašistů.

Argument o „slovanské vzájemnosti“ měl jistý význam také v české a slovenské společnosti, ačkoli pro mnohé Slováky víc znamenaly obavy z „bezbožného komunismu“. Komunistická strana vyrostla z levice české sociální demokracie a ve dvacátých letech získala podstatný vliv mezi dělníky právě tak jako mezi intelektuály. Dočasně jej značně zpochybnila stalinizace strany po únoru 1929, absurdní sektářství propagandy, která republiku prohlašovala za imperialistický stát usilující o válku se SSSR a politiky obklopující prezidenta T. G. Masaryka obviňovala, že od nich hrozí fašistický převrat. Rozhodné vyjádření komunistů ve prospěch boje proti ohrožení ze strany třetí říše a obrany země, propagandistické využití sovětských nabídek pomoci v případě odporu a posléze podíl komunistů v podzemním hnutí však vliv strany znovu posílily. Tyto skutečnosti dokonce umožnily zapomenout na problematické období od září 1939 do července 1941 i na propagandu proti londýnským exulantům, které tehdy komunisté nazývali „agenty anglofrancouzského imperialismu“.

Okolnosti podstatně méně příznivé pro komunisty existovaly v Polsku, Rumunsku a Maďarsku. Společnosti v těchto státech měly neblahé vlastní zkušenosti s mocí sovětů v rukou komunistické strany (v Maďarsku), s válkou proti Rudé armádě (v Polsku), a navíc i s územními tužbami Sovětského svazu – formálními (Rumunsko) i neformálními (Polsko) –, které se naplnily po propuknutí druhé světové války. Polsko bylo bezpochyby státem, v němž měla komunistická strana v mnoha ohledech obzvlášť málo příznivé podmínky k činnosti. V mnoha společenských vrstvách přetrvávala vzpomínka na polsko-sovětskou válku, kterou před rokem 1939 povzbuzovaly každoroční oslavy výročí, různé publikace a část tisku. Také v Polsku byl SSSR dost všeobecně ztotožňován s tradicemi Ruska, ale na rozdíl od Bulharska a Československa to v polském prostředí byla spíš překážka než výhoda. Panslavistické argumenty nemohly budit sympatie ani v Rumunech či Maďarech. Smlouva o neútočení mezi SSSR a třetí říší, její následky a konečně osud polských důstojníků v SSSR, jehož symbolem byly katynské hroby, ještě víc zatížily polsko-sovětské vztahy, a tudíž i důvěru ke komunistické straně. Vyjadřoval to výklad zkratky PPR – nikoli jako Polská dělnická strana (*Polska partia robotnicza*), nýbrž jako Placení sluhové Ruska (*Platne pachołki Rosji*).

Není však na místě přehánět. Německá propaganda zaměřená za okupace proti SSSR přinášela často výsledky, jež byly opačné než záměry jejích tvůrců. Obyvatelé Generálního gouvernementu i zemí připojených k říši měli zkušenosti s okupačním terorem a zpravidla předpokládali, že zprávy, které okupanti poskytují, mají daleko k pravdě, takže bylo snadné dojít také k závěru, že za katynský zločin jsou odpovědní Němci. Sovětská armáda

4 Srv. MATEEW, B. P.: Dviženieto za kooperativno zemedelie v Bylgaria pro uslovijata na kapitalizma. Sofie 1967, s. 63, 66–68, 77, 179–182.

byla očekávána v naději na vysvobození z německé okupace a značná část společnosti se zajisté nezamýšlela nad tím, co bude dál.

Ve všech státech existovaly ostré společenské konflikty, které se při různých příležitostech projevovaly. Navzdory stereotypům, s nimiž se setkáváme v soudobé publicistice, nevládlo v Polsku v letech 1919–1920 všeobecné nadšení pro boj proti Rudé armádě. Z věrohodných publikací a archivů známe dokumenty a zprávy, které dokazují, že oddíly ohrožující Polsko nejednou nacházely podporu nebo sympatie u polských dělníků, a zejména u zemědělských dělníků, protože povzbuzovaly jejich naděje na získání statkářské půdy. Vážným problémem byla dezerte (té mělo zabránit usnesení Sejmu slibující zemědělskou reformu, při níž měli být zvýhodněni frontoví vojáci a naopak dezertéři měli být vyloučeni). Jednání některých důstojníků způsobilo, že polské oddíly vyvolávaly strach v běloruských a ukrajinských vesnicích, a zejména v židovských městečkách.

Vznik dělnických rad v některých oblastech Polska a živelná rolnická hnutí (někdy v podobě pogromů na Židy) výmluvně svědčily o revolučních náladách dělníků a rolníků v letech 1918–1920, které sice byly utlumeny, ale jejichž příčiny odstraněny nebyly.

Podobné jevy a nálady se bezprostředně po první světové válce vyskytovaly i v dalších státech. Maďarská revoluce a sověty byly výsledkem reálných společenských rozporů, ať už je hodnotíme jakkoli. Vojenská vzpoura a takzvaná radomirská republika v Bulharsku, slovenské revoluční bouře, stávky v Čechách – to vše svědčilo o skutečných problémech, jež vyžadovaly řešení. Meziválečná léta takové řešení nepřinesla a reformy, které v poválečném revolučním období všechny tyto státy přijímaly (mimo jiné zemědělské reformy), byly zase záhy omezeny. Třicátá léta ve všech státech přinesla zostření konfliktů, stávky dělníků a rolníků a někdy přímo rolnické vzpoury. Krajním případem bylo v roce 1936 povstání v Besarábii, směřující proti zavedení gregoriánského kalendáře.

Je pravda, že nelegální komunistická strana měla v Polsku málo členů nebo sympatizantů ochotných ke spolupráci. Vyostřenost sociálních problémů však nahrávala seskupením, která předkládala programy radikálních a neodkladných reforem. Šovinistický postoj vlivných polských politických seskupení, který po smrti Józefa Piłsudského převzal vládnoucí tábor v Polsku, budil v letech okupace obavy – a to nejen v národnostních menšinách –, že poválečná Polská republika bude pokračováním osudné minulosti, nedojde-li v ní k zásadním a hlubokým reformám nebo nebudou-li od moci odsunuti staří politikové.

Analogické problémy, byť v různé míře, existovaly ve všech státech střední Evropy a události druhé světové války způsobily, že společnosti na jejich vyřešení čekaly ještě netrpělivěji. Nemały význam měla také obratná taktika a propaganda komunistů během války a po jejím skončení. Jerzy Kochanowski napsal o Maďarsku:

„Silou Maďarské komunistické strany byla její disciplína a schopnost využít nálad ve společnosti: hrálo se na populistickou strunu, antisemitská vyjádření nebyla vyloučena. (...) Slíbvala se zemědělská reforma a znárodnění velkého průmyslu při zachování zdravých základů svobodného tržního hospodářství.“⁵

Velmi zkratkovitě lze říci, že existence agrárních, dělnických i národnostních problémů ve všech středoevropských zemích byla – byť v různém stupni a v různé podobě – příznivá

5 KOCHANOWSKI, Jerzy: *Węgry: Od ugody do ugody 1867–1990*. Varšava 1997, s. 117.

pro to, aby získali vliv komunisté, eventuálně jiné skupiny s radikálním společenským programem. Politikové to všeobecně vnímali, proto také i lidé umírněných postojů navrhovali společenské a ekonomické reformy různého charakteru.

Navíc ještě na radikalizaci postojů mnohých vrstev působily zkušenosti z druhé světové války. Bylo zapotřebí vypořádat se s kolaboranty, zrádci a eventuálně i s Němci. Požadavek vysídlit německé obyvatelstvo snadno nabyl popularity, hlavně u lidí, kteří z rukou okupantů sami zakusili osud vyhnanců. Očekávalo se vytvoření systému, který nepřipustí privilegia pro nevelkou vrstvičku boháčů na úkor bídy většiny. Meziválečné roky přispívaly k přesvědčení, že reformy je potřeba uskutečnit ihned a radikálně, protože každé prodlení vede k jejich opuštění či znetvoření. Bylo zapotřebí odstranit příčiny i následky národnostní i veškeré jiné diskriminace, aby nedošlo k novému vyhlazení. Zdeněk Mlynář napsal:

„Moje generace byla generací předčasně zpolitizovanou bouřlivým vývojem tehdejší doby, a zároveň byla generací bez politických zkušeností. Jedinou zkušeností, a to ještě zpola dětskou, byla léta války a nacistické okupace Československa. Tato zkušenost plodila především černobílé vidění světa: na jedné straně nepřítel, na druhé straně jeho protivník. Zvítězit může buď jeden, nebo druhý – třetí možnost neexistuje. Jediná zkušenost proto vštěpovala představu, že vítězství správné koncepce je prostě likvidací, zničením koncepce jiné. (...) Hlavní politickou ctností při našem černobílém vidění byla samozřejmě důslednost a radikálnost. (...) Na otázku, proti komu a za co bojovat, nabízel doba také snadnou odpověď: na straně toho, kdo je nejdůsledněji a radikálně proti minulosti, kdo není opatrnický, nedělá s minulostí kompromisy, ale revolučně ji likviduje a překonává. Sovětský svaz se zdál být takovou silou a J. V. Stalin takovou politickou osobností. Dnes to zní absurdně, ale první poválečná léta vypadala jinak.“⁶

Je jasné, že v každé zemi byly specifické problémy, které vyžadovaly řešení, vyvolávaly netrpělivost nebo přispívaly k radikálním postojům určité části společnosti, zejména mládeže. S touto výhradou lze zmíněný názor použít pro celou střední Evropu, a dokonce i pro další evropské země. Válka a okupace podryly nebo zničily dosavadní podobu společenského života, nejednou vyostřily různé konflikty a mnozí lidé – mladší i starší – toužili zároveň s osvobozením dospět i k vytvoření nové a lepší země, řádu i společnosti. A to i za vysokou cenu a s osobními obětmi, s bezohledným zničením protivníků. To byl základ, z něhož komunisté získávali stoupence.

Koaliční taktika komunistických stran

Připomeňme, že se komunistické hnutí už od třicátých let – byť s mnoha nedůslednostmi, zarážejícími taktickými obraty a s bezohledným bojem proti skutečným či domnělým protivníkům a konkurentům – snažilo získat spojence, kteří by mohli být užiteční při usilování o moc. Prvním pokusem byla koncepce „lidové fronty“ proti fašistickým diktaturám, uplatněná hlavně ve Francii a ve Španělsku; ve druhém z těchto států skončila občanskou válkou a ukručením na obou stranách konfliktu. Přepadení SSSR Němcem rozhodlo o rozšíření formulace označující tento svazek na „národní frontu“. Komu-

6 MLYNÁŘ, Zdeněk: *Mráz přichází z Kremli*. Kolín n/R., Index 1979, s. 5–6.

nistické strany vystupovaly s politickými programy, které obsahovaly požadavky přijatelné jak pro levici, tak pro centristická seskupení. Nejdůležitějším úkolem byl boj o vysvození zpod nadvlády (eventuálně okupace) států Osy a vytvoření demokratických politických systémů s omezeným rozsahem společenských reforem (především zemědělské reformy). V některých případech komunisté dokonce upustili od názvu „komunistická strana“ a vystupovali jako „dělnická strana“ ve snaze neodstrašit potenciální spojence a zároveň získat stoupence, kteří se neuměli zvláště orientovat ve spleť záležitostech politiky a ideologie, ale obávali se slova „komunismus“. Všimněme si, že rozhodujícím propagandistickým argumentem byla ve většině zemí teze, že se po válce nelze vrátit k dřívějšímu politickému systému: diktaturu jednotlivce nebo skupiny či autoritářskou monarchii je třeba zbavit moci, nebo dokonce povolát k odpovědnosti politiky, kteří zemi přivedli do katastrofy. V tomto ohledu bylo výjimkou Československo, které bylo dosti obecně pokládáno za jedinou skutečnou demokracii v této části Evropy. Navíc jedině čeští a slovenští exiloví politikové společně s předválečným prezidentem dospěli k dohodě s komunisty.

V každé zemi, byť v různém rozsahu, se projevovaly vnitřní spory stranických aktivistů ohledně obsahu, a dokonce přípustnosti taktiky „národní fronty“, protože někteří starší funkcionáři ji pokládali za ústup od budování socialismu a za opuštění revolučních hesel ve prospěch oportunistu. Pro oddané členy strany však byla konečnou instancí rozhodnutí Výkonného výboru Komunistické internacionály, který sídlil v Moskvě a byl fakticky podřízen Stalinově vůli. Internacionála byla sice za války rozpuštěna, ale Moskva dál zůstávala všeobecně uznávaným, i když neformálním centrem komunistického hnutí.

Politické koalice, které se v různé míře v jednotlivých zemích vytvářely již za války, představovaly jakýsi odraz velkých Spojenců – koalice Sovětského svazu s ostatními velmocemi bojujícími proti třetí říši, Itálii, Japonsku a jejich spojencům. Stranou těchto dohod zůstala ta demokratická seskupení, která soustavně odmítala spolupráci s komunisty. Reálný význam a vliv těchto koalic ve společnosti nabýval v jednotlivých zemích rozmanité podoby. Největšího reálného vlivu dosáhly nepochybně v září 1944 v Bulharsku a v roce 1945 v Československu. Nejmenší vliv měly dozajista v Polsku a v Maďarsku, ale ani o těchto dvou státech se nedá tvrdit, že by tam komunisté a jejich spojenci neměli žádnou společenskou podporu. Jiná věc je, že mnoho, možná většina osob, které se v prvních poválečných volbách a při dalších příležitostech vyslovily pro koalice vedené komunisty a pro komunistické a dělnické strany, nemohla vědět, co všechno bude důsledkem jejich vítězství v boji o moc.

SSSR neměl úplnou svobodu jednání, protože se snažil zachovat spolupráci s ostatními velmocemi nejen během války, nýbrž i po jejím skončení, což jej nutilo k – přinejmenším formálnímu – respektování suverenity států pokládaných za jeho sféru vlivu. Ve všech těchto státech vznikly vlády více (především v Československu) či méně (hlavně v Jugoslávii) koaličního charakteru, v nichž komunisté získali některá nebo všechna nejdůležitější křesla, i když nebyli vždy ve většině. Pomineme-li Jugoslávii, která se v nejednom ohledu vymaňovala ze strategických i taktických koncepcí formulovaných v Moskvě, můžeme si v ostatních zemích všimnout jistých společných znaků, které charakterizují jejich dějiny v letech 1944–1948.

Pouze ve dvou případech, v Jugoslávii a v Polsku, došlo k vytvoření formálně koaličních vládních kabinetů pod přímým tlakem velmocí. Zvláštností jugoslávských poměrů

bylo, že tuto koalici od začátku zcela ovládli komunisté, kteří původně nehodlali k účasti ve vládě připustit ani jednoho politika, který byl v exilu ve Velké Británii. Ve skutečnosti ustoupili sovětskému nátlaku (SSSR chtěl zachovat alespoň formální spolupráci se západními velmocemi), ale jen naoko; tři nekomunističtí ministři, kteří do vlády nastoupili na jaře 1945, nesehráli žádnou podstatnější roli a po několika měsících odstoupili.

V Polsku byla struktura vztahů opačná. Dočasná vláda, kterou vytvořili komunisté a jejich spojenci, se setkala s nedůvěrou velké části společnosti, západní velmocí ji formálně neuznaly a vláda ani nedokázala vytvořit skutečnou koalici, zahrnující různá demokratická seskupení, která se podílela na hnutí odporu. Polští nekomunističtí politikové, kteří byli za války v Londýně, i jejich stoupenci ve vlasti odmítali spolupracovat s lidmi, o nichž se soudilo, že podléhají sovětským zájmům. Až teprve pod tlakem představitelů velmocí, zejména Velké Británie, došlo v létě 1945 k rekonstrukci kabinetu s účastí bývalého premiéra exilové vlády Stanisława Mikołajczyka (ve funkci vicepremiéra) a několika dalších nekomunistických politiků. Byli však i jiní, kteří kompromis nadále odmítali, a polská exilová vláda se nehodlala rozpustit, ačkoli ztratila diplomatické uznání dosavadních spojenců.

Koaliční kabinety v Bulharsku, Československu, Rumunsku a v Maďarsku vznikly několik měsíců před ukončením vojenských operací, přičemž komunisté získali menšinu ministerských křesel. Zdůrazněme, že kromě Jugoslávie nezískali post premiéra. V Československu se předsedou vlády stal sice v červenci 1946 Klement Gottwald, ale došlo k tomu až po parlamentních volbách, ve kterých Komunistická strana Československa zvítězila. Boj o úplné podřízení státního aparátu a o převzetí moci probíhal na několika úrovních a s mnoha protivníky zároveň.

Zúčtování s (údajnými) kolaboranty a zrádci

Souvislost s účastí ve válce na straně Německa nebo fakt okupace ve všech těchto zemích vedly k tomu, že byli – shodně se společným stanoviskem spojeneckých velmocí – pohnáni k odpovědnosti lidé obvinění z kolaborace a z toho, že způsobili porážku zemí, v nichž se podíleli na vládě, anebo z válečných zločinů. Byla zakázána činnost některých politických stran, uznaných za vinné zmíněnými skutky. Zákaz se týkal především seskupení pravicových, protože jejich představitelé stáli před propuknutím války v čele vlád jednotlivých zemí. Některé z těchto stran nesly přímou odpovědnost za spojenectví s Němci (v Bulharsku, Rumunsku, na Slovensku a v Maďarsku), jiným se vyčítalo, že jejich vůdcové spolupracovali s okupanty (v Čechách) anebo se dopustili jiných činů neslučitelných s demokratickými zásadami. V Polsku se čtyři strany, které v létě 1944 převzaly moc, dohodly, že nepřipustí vznik jiných seskupení, a dvě další politické strany byly zaregistrovány až po vytvoření nového koaličního kabinetu v létě 1945. Analogickou dohodu uzavřely strany, které se podílely na hnutí odporu v Československu.

I kdyby některé strany nebo politiky, kteří je řídili, skutečně zatěžovala spoluodpovědnost za porážku nebo za spolupráci s třetí říší, stal se fakt, že jim bylo znemožněno obnovit činnost bez řádného soudního řízení, jen na základě rozhodnutí tehdejších vlád jednotlivých zemí, vážným precedentem, jenž v následujících letech usnadnil vyloučení seskupení nebo politiků, kteří komunistům politicky konkurovali.

Zákaz činnosti některých politických stran se odůvodňoval tím, že část jejich funkciónářů byla povolána k osobní odpovědnosti. Ve všech zemích byly vydány zvláštní právní normy (příkladem byla ustanovení mezinárodního tribunálu v Norimberku) určující zásady trestání válečných zločinů, zároveň se ale používaly předpisy trestních kodexů platných již dlouho. Pravidlem bylo sestavování zvláštních tribunálů zkoumajících některé druhy trestných činů spjatých s válkou a okupací. Povinnost potrestat válečné zločince byla součástí smluv o příměří, které podepsalo Bulharsko, Rumunsko a Maďarsko, takže vznikl právní základ, podle nějž spojenecké komise (prakticky jejich předsedové) kontrolovaly postup těchto tří států, a dokonce zasahovaly do způsobu a rozsahu souzení obviněných osob.

Vojenské okupační orgány v Bulharsku už v prvních dnech po vstupu do země zatýkaly a uvěžňovaly osoby z řad významných představitelů poražené vlády. Více než deset osob bylo deportováno do Moskvy a zároveň s nimi byly vyvezeny i důležité státní dokumenty.⁷ Výsledky vězňů i dokumenty týkající se zahraniční politiky samozřejmě měly podstatný význam pro lepší orientaci v zákulisí balkánských vztahů a poskytovaly také informace o vztazích západních zemí s malými spojenci třetí říše. Zároveň Sovětský svaz získal možnost zadržovat uvězněné až do chvíle, kdy už bylo nepochybné, že stanou před bulharským soudem. Uvěžňovala i bulharská tajná služba. Podle informací z konce října 1944 bylo ve vězení šest královských poradců, čtyři vyšší duchovní, tři regenti, všichni ministři, kteří zasedali ve čtyřech kabinetech (31 lidí), členové Nejvyšší vojenské rady a 109 poslanců parlamentu. Záhy nato došlo k dalšímu zatýkání a 20. prosince 1944 začaly procesy. Do 30. dubna 1945 stanulo před ústředním a provinciálními senáty lidových soudů v celém Bulharsku 11 122 osob; 2 730 jich bylo odsouzeno k smrti (mezi nimi tři regenti, 21 ministrů, 8 královských poradců a 67 poslanců parlamentu), na doživotí bylo odsouzeno 1035 osob a 1516 bylo zproštěno obžaloby. Připomeňme, že za těchto okolností měl Sovětský svaz příležitost vyřídit si vlastní účty. Do vězení byli odsouzeni takřka všichni bulharští členové komise zkoumající v roce 1943 z německé iniciativy okolnosti povraždění polských důstojníků v Katynu a masových poprav Ukrajinců ve Vinici, kteří podepsali závěry nepříznivé pro sovětské orgány.⁸

Použití represí a odstavování politických protivníků od moci usnadňovala v Bulharsku „střediska výchovné práce“, zakládaná od začátku roku 1945, jakož i reorganizovaná vězení. Dne 26. ledna 1945 přijala rada ministrů dekret o ochraně lidové vlády, který vytvořil nezbytný právní rámec. Do pracovních táborů bylo umístěno i mnoho drobnějších politiků odsouzených lidovými soudy.⁹

Tábory nucených prací nebo internační tábory vznikly také v jiných státech. V Polsku do nich byla umístěna část Němců a Ukrajinců, kteří byli pokládáni za politicky nebezpečné, a zanedlouho také lidé odsouzení v administrativním řízení za spekulaci. V Československu byli internováni Němci a lidé odsouzení za kolaboraci a válečné zločiny.¹⁰ Během několika let se nucená práce stala nejednou osudem politických protivníků komunistů nebo osob v různých ohledech podezřelých, mimo jiné „třídne cizích“.

7 JACKOWICZ, Jerzy: *Partie opozycyjne w Bułgarii 1944–1948*. Varšava 1997, s. 21.

8 *Tamtéž*, s. 26–27.

9 *Tamtéž*, s. 28.

10 Rozsáhleji viz STANĚK, Tomáš: *Tábory v českých zemích 1945–1948*. Opava 1996.

V Bulharsku se obvinění týkala mnoha funkcionářů stran odmítajících spolupráci s komunisty a tvrdé rozsudky dopadly na četné politiky nekomunistické opozice z dob monarchie, kteří byli vyřazeni z politického života. „Lidová spravedlnost“ však neměla pásku na očích. Soudu totiž unikli někteří lidé důvodně obvinění z válečných zločinů na území okupované Makedonie a také účastníci dřívějších státních převratů, spoluodpovědní za nastolení diktatury, pokud prokázali služby komunistům nebo celé koalici, která se chopila moci 9. září 1944.

Komunisté ve všech zemích požadovali důsledné a tvrdé potrestání osob, které spáchaly skutky předjímané zákonem. Válečné podmínky, a zejména rozmanité formy podřízení jednotlivých zemí třetí říši často vyžadovaly udržování kontaktů s Němci, a dokonce uzavírání různých kompromisů. Tento jev byl příznačný zvláště pro Protektorát Čechy a Morava, ve kterém okupanti udržovali českou státní správu, v jejímž čele stála protektorátní vláda, podřízená německým dozorcím orgánům. Funkcionáři této správy sloužili německým zájmům, ale zároveň – a pravděpodobně většinou – se různě snažili působit proti okupační politice. Je známo, že mnozí spolupracovali s podzemím. Postupoval tak druhý premiér protektorátní vlády generál Alois Eliáš, který za to zaplatil životem. Často bylo obtížné posoudit všechny aspekty jednání lidí, kteří se dostali do rozporu mezi povinnostmi vyplývající z loajality k republice a požadavky okupantů, jejichž podceňování hrozilo vážnými následky včetně smrti.

Procesy měly určité politické souvislosti a vyvolávaly ve společnosti živý zájem především tehdy, když před soudem stáli známí politikové reprezentující tradiční seskupení. Mezi takové viníky se v Československu dostali mimo jiné Emil Hácha či Jozef Tiso. Tisův proces ve skutečnosti znamenal obžalobu krátkodobého slovenského státu, vytvořeného pod nátlakem – a z milosti – třetí říše, jakož i kompromitaci Hlinkovy slovenské ľudové strany (a zákaz jejího obnovení); není tedy divu, že se o jeho průběh zajímal i Edvard Beneš.¹¹

Procesy konané v drobnějších záležitostech a končící nízkými rozsudky vyvolávaly jen místní zájem, ač jejich důsledky pro stát by se v úhrnu neměly zlehčovat. Odsouzeným byl mimo jiné konfiskován majetek, a tudíž procesy urychlily přechod podniků do státních rukou nebo parcelaci statků. Zároveň vyřazovaly z politického života mnoho místních aktivistů pravicových a centristických stran. Celkem v Československu soudy projednaly do konce roku 1947 158 tisíc případů, v jejichž důsledku bylo odsouzeno 46 400 osob (778 k trestu smrti).¹² Komunisté však usoudili, že soudy byly mnohdy příliš mírné, takže po roce 1948 byly některé procesy obnoveny.

V Polsku se před soud dostali nejen váleční zločinci nebo kolaboranti, ale také četní účastníci protiněmeckého konspiračního hnutí, které uznávalo autoritu exilové vlády v Londýně. Někteří byli obviněni z účasti v nezávislých podzemních organizacích bojujících proti nové vládě, což se obvykle zakládalo na faktech. V jiných procesech se obžaloba týkala falešného nařčení ze spolupráce s okupanty – a při těchto líčeních padaly i rozsudky smrti. Při vyšetřování se nejednou používalo bití a mučení. Muselo uplynout mnoho let, než byli někteří odsouzenici rehabilitováni, a až po roce 1989 nastaly podmínky, za nichž bylo možné povolát k odpovědnosti těch několik málo ještě žijících funkcionářů

11 Srv. KAPLAN, Karel: *Dva retribuční procesy: Komentované dokumenty (1946–1947)*. Praha 1992.

12 Týž: *Die politischen Prozesse in der Tschechoslowakei 1948–1954*. Mnichov 1986, s. 15.

bezpečnostního aparátu, kteří používali brutální metody výslechu a falšovali důkazy, či právníků, kteří podle těchto podkladů vynášeli rozsudky, ovšem přezkoumání se dočkalo jen nemnoho případů.

Těžko lze popírat nezbytnost soudního vypořádání s tím, jak za války jednalo mnoho lidí – více či méně známých nebo úplně neznámých. Vytvoření speciální soudní struktury působící na základě právních norem vydávaných *ad hoc* však připravilo podmínky, jež komunistům ulehčily vyřazení protivníků.

Otevřená zůstává na druhé straně otázka, zda – a eventuálně jak často – byly tajně zbaveny obvinění osoby, které byly na oplátku za odpuštění svých skutečných provinění ochotny začít spolupracovat s komunisty.

Podřizování bezpečnosti a justice

Všechna tato činnost vyžadovala, aby policejní aparát a výkon spravedlnosti ovládli oddaní členové komunistické strany. Bylo to možné proto, že dosavadní policejní aparát byl ve všech zemích více nebo méně kompromitován jako aparát, který sloužil svrženým diktátorským systémům nebo okupantům. Místo dosavadních policejních útvarů vznikaly nové orgány se změněnými názvy (například milice nebo Sbor národní bezpečnosti), rekrutované hlavně ze členů bývalých partyzánských oddílů, které vytvořili komunisté. V některých případech (v Bulharsku) organizovali partyzánské hnutí pouze komunisté (což neznamená, že do oddílů vstupovali výlučně jejich stoupenci).

Budování nového bezpečnostního aparátu v Československu pod vedením komunisty Václava Noska začalo už na začátku dubna 1945 a Nosek o tom 14. dubna informoval velvyslance SSSR Valeriana Zorina.¹³ Zanedlouho tento aparát dosáhl smutné proslulosti, přinejmenším v některých kruzích. Vzpomínal na to poslanec za národněsocialistickou stranu Ota Hora:

„Do SNB a pohotovostních, později pohraničních pluků byly přijímány tisíce nových osob, vesměs komunistů nekvalifikovaných, nevyčvičených, často mravně vadných. O jejich přečinech a zločinech jsem se dozvídal ... teprve po měsících, ba i po letech, když už někteří postižení občané setřásli ze sebe strach a dostali odvahu podat nám o těchto zločinech ne-li písemnou, tož aspoň ústní zprávu.“¹⁴

Všimněme si však, že v Československu ke svévoli bezpečnostních orgánů a ke zneužití práva v boji s politickými protivníky docházelo zpravidla v záležitostech lokálního významu, a zejména v místech ležících daleko do obou hlavních měst, od Prahy i Bratislavy, odkud bylo obtížnější dovolávat se spravedlnosti u ústředních orgánů. Odlišné to bylo v ostatních státech, ve kterých krom toho sovětské vojenské či bezpečnostní orgány nejednou do případů zasahovaly.

V Bulharsku převzal ministerstvo vnitra 9. září 1944 komunističtí Anton Tanev Jugov, který z části partyzánských oddílů vytvořil lidové milice. Vstoupili do nich také pracovníci

13 *Vostočnaja Jevropa v dokumentach rossijskich archivov 1944–1953 gg.* Sv. 1, 1944–1948. Sestavili T. V. Volokitina, T. M. Islamov, G. P. Muraško (red.), A. F. Noskova, L. A. Rogovaja. Moskva – Novosibirsk 1997, s. 203.

14 HORA, Ota: *Svědectví o puči: Z bojů proti komunistické Československa*. Sv. 2. Praha, Melantrich 1991, s. 18–19.

rozpuštěné královské policie, kteří předtím spolupracovali s konspiračním hnutím, hlavně ti, kteří se podíleli na provedení převratu. Nový útvar se skládal do značné míry z mládeže plně pochopitelného revolučního nadšení, ale zároveň se sklonem ke svévoli a prahnoucí po bezohledném přemožení protivníků a neprodleném uskutečnění zásad společenské spravedlnosti, chápané spíše v duchu Jánošíka než Karla Marxe. Tak se vyjádřil švýcarský velvyslanec v rozhovoru s britským diplomatem Williamem E. Houston-Boswallem.¹⁵

V Polsku se vedení ministerstva veřejné bezpečnosti chopil funkcionář Polské dělnické strany Stanisław Radkiewicz. V Rumunsku obdržel komunista křeslo ministra vnitra až po změně kabinetu, kterou si v únoru 1945 vynutil SSSR. V prozatímním maďarském kabinetu toto místo obsadil tajný sympatizant komunistů, ale od podzimu 1945 byli ministři vnitra významní komunističtí politikové. Takové vedení bezpečnostních orgánů ve spojení s účastí komunistů zajišťovalo komunistickému vedení, že mohlo při vytváření lokálních a často prozatímních orgánů účinně působit v celostátním rozsahu.

Podřídit si soudnictví bylo obtížnější. Okamžitým potřebám mohly sloužit rozmanité zvláštní soudy, ustavené k projednání obvinění z činů, jež spadaly pod mimořádné zákonodárství. Kromě toho se soudní kádry doplňovaly novými lidmi. V Polsku mnoho pracovníků soudního aparátu zahynulo za okupace. Pro zaplnění mezer se pořádalo urychlené vzdělávání pracovníků, přičemž kandidáti se rekrutovali z osob příslušného společenského původu a dostatečná předchozí průprava nebyla nezbytná. V jiných zemích proběhly prověrky zaměstnanců státního aparátu (nejen právníků), aby byli odstraněni lidé, kteří se v minulosti podíleli na represích proti opozici vůči autoritativním vládám anebo spolupracovali s Němci. To poskytovalo předpoklady pro nástup osob v souladu s představami komunistů.

Armáda

Proces podřizování armády komunistům probíhal v jednotlivých zemích rozličně. Převážně však byl provázen odstraňováním zkušených velitelů, kteří se těšili autoritě a důvěře podřízených, nebo jejich přemístováním na jiná, podřadná místa. Polsko bylo v tomto ohledu výjimkou. Vojenské útvary podřízené Zemské národní radě a poté prozatímní vládě vznikaly již v SSSR pod velením komunistů, kteří zaujímali hlavně politickovychovné důstojnické funkce. Ve vlasti pak byla do armády přivtělena část partyzánských útvarů Lidové armády (jiná jejich část se stala základem milice). Obsazování velitelských postů tedy záleželo od začátku na komunistech a jejich spojencích, přičemž do polské armády, již se nedostávalo kádrů, nastoupilo mnoho sovětských důstojníků, hlavně těch, kteří pocházeli z Polska. Až od roku 1945 začala repatriace polských vojenských oddílů ze západní Evropy a návrat zajatců z německého otroctví. Mnoho zkušených důstojníků však zvolilo emigraci a ti, kteří se vrátili do vlasti, byli obklopeni nedůvěrou. O několik let později byly proti nim zahájeny procesy, založené na zfalšovaných obviněních a končící trestem smrti nebo vězením.

V Bulharsku, Rumunsku a v Maďarsku ovládnutí armády usnadnila skutečnost, že tyto státy donedávna spolupracovaly s třetí říší, takže i důstojnický sbor musel podléhat její

15 Public Record Office, Londýn (dále PRO), FO 371/43581/37.

kontrole a mnozí velitelé byli obviněni z válečných zločinů. Mírové smlouvy ukládaly redukci armád, což mimo jiné umožnilo poslat politicky nežádoucí důstojníky na odpočinek. Ukázalo se však, že zásadní překážkou byla semknutost a solidarita důstojnického sboru.

V Bulharsku se převratu z 9. září 1944 účastnila část důstojníků (do spiknutí byl zasvěcen dokonce tehdejší ministr války generál Ivan Kristev Marinov, který mu poskytl pomoc a díky tomu se později nezodpovídal z válečných zločinů), to však neznamenovalo, že podporovali komunisty. Nová vláda převzala moc s poměrně malými obětmi, i když místy došlo ke krátkodobým bojům a samosoudům.¹⁶ Post ministra války zaujal generál Damian Damianov Velčev, důstojník osvědčený v mnoha spiknutích, který měl v důstojnickém sboru autoritu. Nová vláda přes odpor ministra zavedla funkce zástupců velitele pro výchovu a zároveň iniciovala uvěznění některých důstojníků obviněných ze zločinů. Partyzánské oddíly (vytvořené komunisty) byly sloučeny s pravidelnou armádou. To však byl teprve začátek dalekosáhlých změn, zatím armáda zůstala pod velením někdejších důstojníků, kteří měli ke komunismu daleko, zato však byli zvyklí hrát v zemi důležitou politickou roli. Ministr obrany ve skutečnosti s komunisty spolupracoval, byl stoupencem spojenectví se SSSR, ale nehodlal se stát loutkou. K otevřenému konfliktu došlo ve chvíli, kdy usnesení rady ministrů přijaté v nepřítomnosti komunistů na návrh ministra války umožnilo (za jistých podmínek) zprostit viny i trestu ty důstojníky, poddůstojníky a vojáky, kteří byli obviněni z trestných činů podléhajících lidovým soudům. Tehdy učinilo ministerstvo vnitra kroky proti propuštění důstojníků, kterým velelo, a zatýkalo dál. Skupina důstojníků ze sofijské posádky odpověděla tím, že namířila na velitelství milice dělo a kulometry. Hrozbu vzpoury se však podařilo zažehnat.¹⁷

Až začátkem července 1946 schválil parlament zákon, který značně omezil postavení ministra války a umožnil provedení čistek v důstojnickém sboru (bylo propuštěno 1 940 osob). Generál Damian Velčev záhy nato odstoupil, stal se velvyslancem ve Švýcarsku a poté se odmítl vrátit do vlasti.¹⁸

Mnohem komplikovanější byla situace v Československu, kde ozbrojené síly znovu se rodícího státu vznikaly z několika prvků: především z útvarů vzniklých v SSSR, kde se tvořily pod vlivem komunistů, jakož i z oddílů, jež bojovaly po boku západních spojenců, kde bylo možné najít významné velitele vyškolené v meziválečných letech, ale i pocházející z legií vzniklých v Rusku za první světové války, a ti měli daleko k sympatiím vůči komunismu. Navzdory stanovisku Edvarda Beneše a některých dalších ministrů se komunisté postarali už začátkem dubna 1945 o nominaci generála Ludvíka Svobody na místo ministra národní obrany (místo generála Sergeje Ingra) a o odstranění šéfa rozvědky Františka Moravce, kterého nahradil komunista Bedřich Reicin.¹⁹ Důležitá velitelská místa sice dál zastávali důstojníci, kteří sympatizovali s nekomunistickými stranami, ale komunisté dokázali do důstojnického sboru vpravit své stoupence a převzít velení některých útvarů, takže svým politickým protivníkům znemožnili využít armádu při eventuelním vnitřním konfliktu.

16 TOMASZEWSKI, J.: *Bułgaria 1944–1971: Trudna droga do soejalizmu*. Varšava 1989, s. 27–28.

17 *Tamtéž*, s. 74.

18 *Tamtéž*, s. 41.

19 *Vostočnaja Jevropa v dokumentach rossijskich archivov 1944–1953 gg.*, sv. 1, s. 202.

Ovládnutí státní správy

Dalším důležitým úkolem bylo ovládnutí místních orgánů státní správy. Základy nových úřadů a institucí vznikaly ještě za války. V Polsku za okupace připravovala tři politická centra tři na sobě nezávislé, a dokonce vzájemně nepřátelské administrativní systémy. Konspirační správu, výkon spravedlnosti a další mocenské orgány budovala především Zemská vládní delegatura, což byl orgán zřízený polskou vládou ve vyhnanství, sídlící v Londýně. Vlastní administrativu v podobě národních rad tvořila Zemská národní rada, kterou ovládali komunisté. Třetí systém vznikal ve spojení s Národními ozbrojenými silami, útvarem nacionalistické pravice, jejíž část neuznávala autoritu delegatury. Úřady podřízené delegatuře vycházely v některých oblastech z podzemí zároveň s osvobozovací polské vojska a polské vojenské útvary, které s ní spolupracovaly, vedla k tomu, že se tyto úřady nedokázaly chopit moci, ale naopak ji převzaly orgány podřízené Zemské národní radě, a ještě spíše nově vytvořený Polský výbor národního osvobození, který od konce července do 31. prosince 1944 zastával roli prozatímní vlády.

Taková vícekolejnost administrativy a soudnictví se v ostatních státech nevyskytovala, tam státní moc od počátku přebíraly kabinety sestavené s účastí komunistů. Jejich představitelé nejčastěji získávali ministerstva vnitra (a tudíž byli nadřízenými lokální administrativy) a také spravedlnosti. Dokonce i když byl ministrem představitel jiné strany, zaujímal komunistu post jeho náměstka, kde účinně omezoval skutečné kompetence představitelů spojenecké strany.

Ještě větší význam mnohdy mělo ovládnutí rozličných lokálních nebo územních administrativních orgánů vládní koalicí. V Bulharsku od začátku září 1944 (někdy dokonce ještě před svržením sofijské vlády) přebíraly moc výbory Vlastenecké fronty (*Otečestven front*), v nichž hráli komunisté rozhodující roli, poněvadž pouze oni si za války zachovali organizační síť (činnost všech stran byla zakázána).²⁰ Činnost výborů řídila zkušená komunistická aktivistka Cola Dragojčeva. Této roli výborů si všimli a zhodnotili ji britští diplomaté. Šestáho ledna 1945 poslal William E. Houston-Boswall do Londýna depeši: „Byl jsem spolehlivě informován, že komunisté již dovršili proces sestavování výborů Národní fronty v zemi s tím výsledkem, že členové ostatních tří vládních stran nemohou ovlivnit jejich rozhodnutí; tyto výbory jsou nyní přesným protějškem ruských 'sovětů' na počátku dvacátých let.“²¹

Ve skutečnosti výbory Vlastenecké fronty záhy své administrativní funkce ztratily ve prospěch normální státní správy, nadále však existovaly jako místní reprezentace vládní koalice a střediska vyvíjející vliv na postup státních úřadů a organizující rozmanité propagandistické kampaně (například během přípravy voleb).

V Polsku se mnozí nekomunističtí aktivisté, patrně většina, zdrželi účasti v administrativním aparátu budovaném pod záštitou nové státní moci. Zůstali totiž loajální k polské

20 Svědčí o tom hlášení oblastních výborů Vlastenecké fronty z prvních měsíců jejich činnosti. *Cetralen državen archiv*, Sofie, fond 28, op. 1, arch. ed. 73, 83, 90 a další.

21 „It is reliably reported to me that Communists have now completed process of 'packing' Patriotic Front committees throughout the country with result that members on them of the other three government parties are unable to influence their decisions; and that committees are now the exact counterpart of Russian 'Soviets' of early nineteen twenties.“ *PRO*, FO 371/48121/27.

vládě v Londýně, kterou západní velmoci uznávaly do léta 1945. To způsobilo, že se místní administrativa zpočátku skládala z lidí, kteří postrádali patřičnou odbornost a nejednou se tam dostali náhodně, ale patřili převážně k Polské dělnické straně, menším dílem do seskupení, která s ní spolupracovala, anebo byli připraveni k takové spolupráci a k vykonávání pokynů. Dosavadní administrativní aparát v okresech a vojvodstvích, který byl podřízen ministerstvu vnitra, nahradily národní rady utvářené ještě za okupace. Ty měly být – podle vzoru SSSR – reprezentací obyvatel dané administrativní jednotky a zároveň státním úřadem. V tomto dvojím charakteru záleželo složení národních rad na místních politických stranách a poskytovalo jim určitou nezávislost na centrální moci. V létě 1945 sice vzniklo ministerstvo veřejné správy, které mělo teoreticky řídit územní administrativní orgány, a ministrem se stal známý lidovecký funkcionář, spolupracovník Stanisława Mikołajczyka a odpůrce komunistů Władysław Kiernik, ale ukázalo se, že kompetence tohoto úřadu jsou jen omezené. Nezahrnovaly bezpečnostní služby (ty spadaly pod zvláštní ministerstvo) ani administrativu na západním a severním území (ministerstvo, které pro tato území vzniklo, řídil Władysław Gomułka).

Analýzu fungování územního administrativního aparátu v Polsku provedl Franciszek Ziemiński, který uvedl: „Hlavní silou vytvářející systém okresních, obecních a městských národních rad byla Polská dělnická strana. Bylo tomu tak za války, v prvním období po osvobození i později. Zbývající politické strany, ať už spojenecké nebo i Polská lidová strana či Strana práce, se v celém popisovaném období snažily 'vybojovat si' co největší vliv jak v radách, tak i v jejich řídicích a výkonných orgánech.“²²

Ve skutečnosti měla opoziční Polská lidová strana větší reálný vliv než Polská dělnická strana, ale obratné využívání spolupráce s dalšími stranami vládního bloku a mocenských nástrojů komunistům umožnilo ovládnout okresní a vojvodskou administrativu. Franciszek Ziemiński napsal: „V důsledku akcí uskutečňovaných UB (Úřady bezpečnosti) a prokuraturami se Polské dělnické straně podařilo do konce roku 1946 ovládnout situaci a většinou vyřadit ze složení národních rad lidovecké radní, ale také starosty městeček a vesnic.“²³

Ve všech státech podobně jako v Bulharsku vznikaly lokální výbory, které formálně zosobňovaly vládní koalici na nejnižší místní úrovni. Neměly sice autoritu státní moci, ale sloužily jako základna pro domluvu spojeneckých politických stran a ke koordinaci jejich postojů k lokálním záležitostem. V praxi uplatňovaly vliv na administrativu a komunisté se mohli při uskutečňování svých záměrů skrýt za jejich autoritu.

Socialistické reformy

Zásadní význam měly společenské a ekonomické reformy, které prováděly koaliční kabinety. Komunisté perspektivně prahli po radikálním vyvlastnění majetných vrstev, ale přizpůsobovali řešení podmínkám jednotlivých zemí a do jisté míry brali ohled na koncepci spojeneckých stran, jejichž naplnění pokládali za první kroky ke skutečnému cíli. Tímto cílem měl sice být socialismus, jenže se všichni vyhýbali upřesnění, oč má v této perspektivě jít. Pokud se vůbec vůdcové komunistických a dělnických stran k tomuto tématu vyjadřovali (což se stávalo jen výjimečně), považovali socialismus za vzdálenou

22 ZIEMIŃSKI, Franciszek: *Radę narodowe w Polsce w latach 1944-1950*. Gliwice 1985, s. 105.

23 *Tamtéž*, s. 108.

budoucnost a mnohdy zdůrazňovali odlišnost vývojové cesty střední Evropy od Sovětského svazu.

Průběh poválečných reforem byl nejednou předmětem analýzy, takže se k tomuto úkolu nebudu vracet. Sluší se jen poznamenat, že v Bulharsku, Rumunsku a Maďarsku začalo být znárodnění možné až po podpisu mírových smluv; předtím se tam prováděly jen zemědělské reformy a docházelo k takovým zásahům do vlastnických vztahů, jaké byly možné na základě smluv o příměří (převzetí německého a italského majetku) nebo trestního zákona (mimo jiné konfiskace jmění válečných zločinců). Polsko provádělo příslušné reformy dřív. Polská dělnická strana měla totiž dostatečně velkou podporu spojeneckých stran a ani opoziční Polská lidová strana nepochybovala zestátnění velkého průmyslu, natož pak zemědělskou reformu – požadovala jen odlišný rozsah a způsob jejich uskutečnění.

Rozsah společensko-hospodářských reforem v Československu byl zpočátku poměrně skromný, protože komunisté brali do jisté míry v potaz postoje stran podléjících se na koalici. Znárodnění na základě prezidentských dekretů z října 1945 bylo sice širší, než si spojenci přáli, ale i tak představovalo kompromis. Program, který zacházel mnohem dál, realizovali komunisté až v roce 1948.

Subverze komunistů v koaličních stranách

Vyjadřoval však pojem „spojenecké strany“ ve všech případech skutečné vztahy mezi těmito stranami a komunisty? Odpověď vyžaduje alespoň letmý pohled na jejich koncepci a některé personální záležitosti.

Především poznamenejme, že komunistické strany se od ostatních lišily značným stupněm centralizace a disciplinovaností svých členů, hlavně funkcionářů. Je pravda, že se v každé z nich dají snadno najít jisté odchylky a jak koncepční, tak i osobní rivality a antipatie,²⁴ pravidlem však bylo, že v praktických krocích zaujímaly ústřední stranické orgány jednotné stanovisko a snažily se dosáhnout plné jednoty postupu všech složek. Ne vždy se to podařilo a nejčastěji se přitom manifestovaly radikálnější postoje (označované jako „sektářské“), které byly tolerovány mnohem ochotněji než takzvaný revizionismus. Tato akční jednota vyplývala stále ze zásad, které na úsvitu hnutí vymezil Vladimír I. Lenin a které všechny strany sdružené ve třetí internacionále přijaly.

Existovala však výjimka, a tou byla Komunistická strana Slovenska, která byla součástí Komunistické strany Československa. Ta si zachovala jistý rozsah autonomie, což bylo zdrojem nespokojenosti Klementa Gottwalda, kterou vyjadřoval mimo jiné při rozhovorech se sovětskými politiky.²⁵

V žádné z ostatních stran, které s komunisty sdílely koalici, podobná semknutost postojů a jednání neexistovala; vznikaly v nich frakce, které měly na rozmanité problémy různé pohledy. Mimo jiné také na vztah ke komunistům. Tyto frakce lze s jistým zjednodušením označit jako pravici, střed a levici. Levicové frakce, zvláště v sociálněde-

24 Charakteristickým příkladem byly dopisy Bolesława Bieruta Georgi Dimitrovovi do Moskvy, v nichž Bierut obviňoval Gomulku, že rozbíjí jednotu Polské dělnické strany. Srv. *Vostočnaja Jevropa v dokumentach rossijskich archivov 1944–1953 gg.*, sv. 1, s. 45–47.
25 *Tamtéž*, s. 203–204.

mokratických stranách a do určité míry také ve stranách rolnických, uznávaly nezbytnost těsného svazku s komunisty. Někteří aktivisté vyjadřovali dokonce ještě radikálnější názory, než jaké tvořily oficiální linie komunistických a dělnických stran – požadovaly urychlení reforem, a dokonce formulovaly program budování socialistického systému. Sociální demokraté však pod tímto systémem rozuměli něco jiného než komunisté.

Bude důležité podívat se na životopisy některých politických činitelů. Místopředsedou Polské lidové strany (která spolupracovala s Polskou dělnickou stranou – PDS) se v roce 1944 stal Władysław Kowalski. V meziválečných letech byl členem Komunistické strany Polska, za okupace náležel do PDS, ale do konspirativní Zemské národní rady vstoupil jako představitel radikálního proudu lidoveckého hnutí.²⁶ Spoluorganizátorem a generálním tajemníkem Demokratické strany byl Leon Chajm, který byl mezi válkami členem Svazu komunistické mládeže v Polsku (později Komunistický svaz polské mládeže).²⁷ Také v Jugoslávii se někteří komunisté stali funkcionáři nekomunistických rolnických stran a byli za ně v listopadu 1945 zvoleni do parlamentu. To podporovalo oprávněnost názoru sovětského diplomata: „Parlament lze vzhledem k jeho politickému složení nazvat komunistickým.“²⁸

I v Rumunsku byli mezi funkcionáři některých nekomunistických stran komunisté, takže velvyslanec SSSR napsal z Bukurešti po volbách v listopadu 1946: „Nejsilnější stranou v parlamentě je kompartia (sic!), protože má ve skutečnosti absolutní většinu hlasů (204 z 379)... Vysvětluje se to tím, že komunisté byli zvoleni na kandidátkách Frontul Plugarilor, národně-lidové strany, strany národně-caranistické (Alexandrescu) a také sociálních demokratů, přičemž formálně do těchto stran patřili. To kompartii zajišťuje možnost sehrát v parlamentě rozhodující úlohu dokonce i navzdory hlasování poslanců jiných stran.“²⁹

Analogické dění probíhalo v Maďarsku, kde byl jeden z významných funkcionářů národní rolnické strany Ferenc Erdei stoupencem komunistů, ale přesvědčili ho, aby neměnil stranickou příslušnost.³⁰ Mělo to závažné důsledky, protože se v prozatímní maďarské vládě stal ministrem vnitra. Lze se domýšlet, že komunisté měli tajného spojence i v opoziční straně drobných zemědělců, poněvadž z dokumentů vyplývá, že sověšší diplomati věděli o obsahu diskuse ve vedení této strany.³¹

V Československu se v únoru 1948 ukázalo, že ve všech nekomunistických stranách byli lidé ochotní spolupracovat s komunisty a provádět zásadní čistky, aby se tak zbavili funkcionářů vyslovujících se pro opozici. Je možné, že někteří z nich plnili úlohu trojských koní ve svých seskupeních i předtím.

Proniknutí skrytých komunistických stoupců do řídicích grémií stran vládních koalic posilovalo autenticky levicové proudy v těchto koalicích, v kritickém momentě umožňovalo ovlivnit poměr sil, a také komunistům zajišťovalo informace o momentální situaci

26 *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*. Sv. 3, K. Varšava 1993, s. 376–377.

27 *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*. Sv. 1, A–D. Varšava 1978, s. 390–391.

28 VOLOKITINA, T. V. – MURAŠKO, G. P. – NOSKOVA, A. F.: *Narodnaja demokratija: mif ili realnosť?: Obščestvenno-političeskije processy v vostočnoj Jevrope 1944–1948 gg.* Moskva 1993, s. 103.

29 *Tamtéž*, s. 175.

30 GATI, Ch.: *The Democratic Interlude in Post-War Hungary*. In: *Survey*, č. 2 (1984), s. 118.

31 VOLOKITINA, T. V. – MURAŠKO, G. P. – NOSKOVA, A. F.: *Narodnaja demokratija: mif ili realnosť?*, s. 194–195.

v těchto stranách. V krajních případech takové strany přestávaly být spojenci komunistů a stávaly se jejich podřízenými organizacemi.

Naskytá se odůvodněná otázka, zda se analogický jev „delegování“ komunistických aktivistů do jiných stran, eventuálně získávání tajných spolupracovníků, projevoval ve všech státech. Dokonce i když se to nepodařilo uskutečnit, vytvořila se v každé ze spojeneckých stran levice, která se nezávisle na záměrech svých stoupenců stávala nástrojem komunistických vlivů. Ve snad nejvypjatější podobě se to objevilo v Polsku, kde vznikla kvazistrana – *Stowarzyszenie Pax*, akceptující totalitární systém, ačkoli zdůrazňovala svůj katolický charakter. Otevřená zůstává také otázka, zda komunisté mohli využít kompromitující fakta z minulosti některých politiků, aby – prostřednictvím bezpečnostních orgánů – ovlivňovali jejich jednání. Na druhé straně mnohé poukazuje na to, že dokázali do dalších stran vnášet spory a neshody, přičemž využívali osobních ambicí nebo animozit jejich vůdců.

Stalo se tak v Bulharsku, kde se na podzim 1944 obnovil Bulharský lidový rolnický svaz jako jednotná politická organizace, řízená Georgi M. Dimitrovem, ale došlo k tomu za cenu odstranění z politického života těch funkcionářů, kteří v minulosti s komunisty odmítali spolupracovat. Posléze se pod tlakem komunistů a s využitím bezpečnostních orgánů a nátlaku představitelů SSSR podařilo tohoto funkcionáře odsunout, jakmile směřoval k získání převahy lidové strany nad komunisty ve Vlastenecké frontě. Jeho nástupcem se v lednu 1945 stal Nikola Petkov, který byl pokládán za člověka ochotnějšího ke kompromisu. Když se však ukázalo, že se ani tento politik nehodlá podřídit záměrům komunistů, podporovali proti němu Alexandra Obbova, což nakonec vedlo k rozbití lidového hnutí na dvě strany v létě 1945. Svaz řízený Alexandrem Obbovem setrval u koaliční spolupráce s komunistickou stranou, zatímco svaz Nikoly Petkova se stal největší opoziční silou. Když pak Alexandr Obbov nechtěl koncem roku 1947 přistoupit na to, aby program svazu obsahoval kritické hodnocení tradic lidového hnutí a požadavek budování socialismu, zaujal jeho místo Georgi Trajkov.³²

Analogicky probíhaly spory také uvnitř sociálnědemokratické strany, která se v létě 1945 rozdělila na dvě strany – opoziční a spolupracující s komunisty. Diferenciace postojů uvnitř lidového svazu Zveno sice nevedla ke vzniku dvou stran, vytvořily se však dvě frakce. Důsledkem bylo, že komunisté, kteří využívali rivalitu obou seskupení, odlišnosti postojů svých partnerů a konečně i tlaku SSSR a možnosti zbavit se protivníků prostřednictvím bezpečnostních služeb, dokázali v létě 1946 svou dominanci v zemi potvrdit.

Vývoj vztahů v Rumunsku nebo v Maďarsku probíhal podobně a dospěl k týmž výsledkům. Aby dosáhli rozbití a oslabení opozice, využívali komunisté svých skrytých spojenců, vnitřních neshod v opozičních seskupeních, zásahů bezpečnostních orgánů a nátlaku sovětských diplomatů.

Sovětské vměšování

Zvláštní význam měly rozmanité podoby působení, a hlavně nátlaku ze strany Sovětského svazu. Komunistické a dělnické strany jednotlivých zemí dostávaly z Moskvy rady a do-

32 Srv. JACKOWICZ, J.: *Partie opozycyjne w Bułgarii 1944–1948*, s. 32–35, 54–55; TOMASZEWSKI, J.: *Bułgaria 1944–1971*, s. 43–47, 76–77, 87–88.

poručení, nejednou přímo v podobě rozhodných příkazů. Je však třeba si povšimnout, že určující zásady strategie a taktiky, jaké v letech druhé světové války používalo komunistické hnutí v evropských zemích, se vytvářely již ve druhé polovině třicátých let, přičemž podstatný význam měly zkušenosti ze španělské občanské války. Právě tehdy dokázali komunisté, jejichž strana měla ve společnosti poměrně malý vliv, sehrát důležitou roli v politickém životě a v boji proti vzbouřencům, a to v koalici stran, které měly nesmírně odlišné politické koncepce a snahy. Tyto zkušenosti nepochybně umožnily, aby komunističtí funkcionáři navzájem nezávisle přijímali analogické koncepce, jež se v obecných rysech shodovaly se záměry řídicího centra třetí internacionály v Moskvě a po rozpuštění této organizace se záměry Sovětského svazu.

Pravidelné spojení mezi Moskvou a vedeními jednotlivých komunistických a dělnických stran bylo možné navázat až v posledním období války. Od té doby udržovali komunističtí funkcionáři jednotlivých zemí systematické kontakty se svými sovětskými soudruhy, ačkoli charakter těchto styků byl rozličný.

Bulharské dokumenty svědčí o tom, že po nastolení sovětské okupace byly navázány plynulé kontakty s Moskvou, kde tehdy dlel Georgi Dimitrov. Dokumenty citované Jerzym Jackowiczem dokazují, že Dimitrov posílal doporučení a instrukce týkající se četných běžných problémů, a zasahoval dokonce i do problémů speciálních, jako například do obžalovacích řečí v procesech proti významným monarchistickým politikům a do podrobností rozsudků.³³ Výjimečná pozice a autorita Georgi Dimitrova v bulharském komunistickém hnutí jistě způsobily, že všechny památky po něm, včetně i těch nejdrobnějších dokumentů, byly obklopeny starostlivou péčí. Dimitrov strávil mnoho času v Moskvě a byl tam v bezprostředním kontaktu se sovětskými politiky, a tak prostřednictvím jeho depeší a dopisů docházely do Sofie instrukce, které tehdy Sověti odsouhlasili. Ty jsou nyní historikům dostupné.

Kontakty funkcionářů komunistických a dělnických stran jiných zemí s jejich sovětskými soudruhy tak časté pravděpodobně nebyly – rozhodně se nezachovala dostatečná dokumentace týkající se tohoto tématu. Některé dokumenty byly uveřejněny v Rusku. Již zmíněná publikace dokumentů z období 1944–1948 dosvědčuje, že vůdcové sovětské komunistické strany dostávali od českých soudruhů podrobné informace o tehdejších politických úkolech, a dokonce charakteristiky jiných československých politiků.³⁴

Na průběh událostí měla vliv také přítomnost sovětských vojsk ve většině popisovaných států. Převážná část území střední Evropy byla osvobozena od německé okupace nebo závislosti na třetí říši sovětskou armádou, a to eventuálně za spolupráce místních partyzánských sil a útvarů vytvořených na teritoriu SSSR (Československo, Polsko) nebo pravidelných armád těch států, které opustily své spojence (Rumunsko, Bulharsko, Maďarsko). V Bulharsku a v Rumunsku zůstala sovětská vojska jako okupační armáda až do ratifikace mírových smluv. Setrvávání sovětských útvarů v Polsku a v Maďarsku se odůvodňovalo potřebou ochrany spojovacích cest mezi SSSR a sovětskými okupačními pásmy v Německu a Rakousku. Nejdříve byly sovětské oddíly staženy z Československa – zároveň s odsunem amerického vojska ze západní části tohoto státu.

33 Srv. JACKOWICZ, J.: *Partie opozycyjne w Bułgarii 1944–1948*, s. 22–24.

34 *Vostočnaja Jevropa v dokumentach rossijskich archivov 1944–1953 gg.*, sv. 1, s. 159–160.

Přítomnost sovětských vojsk a bezpečnostních služeb zaručovala, že protivníci komunistů neuskuteční státní převrat. Tato eventualita se nedala vyloučit především v Bulharsku, kde se ministrem války stal zkušený konspirátor a účastník všech státních převratů v této zemi po roce 1918 generál Damian Velčev. V Polsku sovětské bezpečnostní orgány usnadnily v prvních měsících po odsunu Němců zahájení represí proti stoupencům polské vlády v Londýně i rozbití Zemské delegatury a organizačních struktur, které jí podléhaly. Sovětská vojenská přítomnost však neznamenala vyřešení politických problémů, které před komunistickými stranami stály.

Významné byly různé formy politického působení, mezi něž patřily instrukce udílené řídicím orgánům komunistických stran a vyvíjení nátlaku, často hrubého, na jiná seskupení či politiky. V Bulharsku, Rumunsku a Maďarsku usnadňoval vyvíjení tlaku na vlády okupační stav, který v těchto zemích panoval do doby ratifikace mírových smluv. Sovětská diplomacie využila například principu stanoveného při zahájení okupace Itálie, kde měli ve spojenecké kontrolní komisi rozhodující hlas představitelé západních velmocí, aby analogicky dosáhla úpravy působnosti komise pro zmíněné tři země. Výsledkem bylo, že představitelé západních velmocí byli prakticky zbaveni vlivu na činnost komise, zatímco představitelé SSSR nejednou sehráli v průběhu událostí klíčovou roli.

K prvnímu zásahu v Bulharsku došlo už začátkem prosince 1944, kdy se předseda spojenecké komise postavil proti usnesení rady ministrů (přijatému díky nepřítomnosti několika komunistů), které zprošťovalo trestu důstojníky, jimž hrozilo, že se budou zodpovídat za válečné zločiny. Čistka v armádě a jmenování důstojníků pro politickou a výchovnou práci (zpravidla spjatých s komunisty) oslabily pozici generála Damiana Velčeva. V létě a na podzim 1945 komise (v osobě představitel SSSR) intervenovala v záležitosti parlamentních voleb a v prosinci téhož roku se ministři zahraničí velmocí usnesli „poradit“ Bulharsku a Rumunsku, aby tyto země zařadily do kabinetů po dvou představitelích opozičních seskupení. Rumunská vláda a opozice dospěly k dohodě, ale noví ministři na státní politiku neměli prakticky žádný vliv. Bulharská opozice přijala „radu“ a stanovila vlastní podmínky, za nichž by se podílela na vládě, které měly znemožnit, aby byla zemi vnucena komunistická moc. Intervence ministra Andreje Vyšinského kompromis znemožnila a výsledkem bylo, že představitelé opozice odmítli zaujmout ministerská křesla, aby se nedostali do situace bezmocných pozorovatelů, nucených přijmout všechny úmysly komunistů.

Andrej Vyšinskij koncem února 1945 intervenoval také v Rumunsku, kde přesvědčoval krále Michala, aby jmenoval premiérem předsedu *Frontul Plugarilor* Petra Grozu. Král se sice pokoušel dosáhnout toho, aby se do kabinetu dostali také představitelé takzvaných historických stran, ale bezvýsledně. Den před konečným rozhodnutím hlásil představitel sovětských bezpečnostních orgánů z Bukurešti: „Vedení krajanů [zemlakov, tj. komunistů] se v případě králova nesouhlasu chystá vytvořit navrhovaný kabinet Petra Grozy a hodlá to udělat veřejně, obrátit se s výzvou k lidu. Přijímáme příslušná organizační opatření. (...) Během 4.–5. března se očekává příchod tří našich divizí do blízkosti Bukurešti.“³⁵ K přímé vojenské intervenci nedošlo, protože král ustoupil a jmenoval vládu ve složení, které mu bylo nařizováno.

35 Tamtéž, s. 168.

Neméně rozhodný byl sovětský zásah v Maďarsku, kde po volebním vítězství strany drobných zemědělců v listopadu 1945 hrozilo, že komunisté nebudou mít mocenský monopol. V únoru 1947 oznámilo ministerstvo vnitra (řízené komunistou), že odhalilo spiknutí, kterého se účastnili funkcionáři této strany. Když většina parlamentu odmítla zbavit imunity generálního tajemníka této strany, který byl poslancem, uvěznily ho sovětské orgány s obviněním, že organizoval antisovětské spiklenecké skupiny. Protest představitelů západních velmocí byl neúčinný.³⁶ Krize, která tím vznikla, umožnila rozbít opozici a v čele strany drobných zemědělců stanuli její levicoví funkcionáři.

Ve vztazích s Československem sovětské politikové takových metod neužívali, zpravidla se uchýlovali ke zprostředkovanému působení, především prostřednictvím komunistických politiků. Zásadní význam měla skutečnost, že komunisté vyšli z voleb jako nejsilnější strana v celé republice, a tudíž měli nejpočetnější reprezentaci v parlamentu a drželi vedení vlády, nejdůležitější ministerská křesla nebo posty náměstků v jiných ministerských rezortech. Ministrem zahraničních věcí se sice stal Jan Masaryk, který měl k sympatiím vůči komunismu daleko, ale podobně jako Edvard Beneš uznával nezbytnost úzké spolupráce se Sovětským svazem. Za těchto okolností Československo bez ohledu na osobní sympatie Jana Masaryka k Velké Británii podřídilo svou zahraniční politiku úmyslům SSSR. Ministr si dovolil pouze v důvěrném přátelském kroužku kousavé poznámky o sovětských politicích, a pokud šlo o budoucnost země, dával najevo pesimismus.³⁷

Postupná rezignace Západu

Nemyslím, že by se dalo tvrdit, že politikové v Londýně, v Paříži a ve Washingtonu neměli dostačující informace, aby pochopili, jakým směrem se události ve střední Evropě ubírají. Během moskevských rozhovorů v říjnu 1944 navrhoval Winston Churchill, jak sám uvádí, rozdělení střední Evropy mezi SSSR a západní velmoci, přičemž sovětský vliv popsal jako 10% v Řecku, 50% v Jugoslávii a Maďarsku, 75% v Bulharsku a 90% v Rumunsku.³⁸ Popis této často připomínané slavné scény, zakončené údajně podpisem Josifa Stalina na kartičce, kterou mu předložil britský premiér, však v soudobém dokumentu vypadá jinak. V depeši z 23. ledna 1945 britskému představiteli v Sofii (poslané také na ambasády v Moskvě a ve Washingtonu), kterou jistě autorizoval Winston Churchill nebo Anthony Eden (podpis na kopii chybí), čteme: „Pro vaši osobní a přísně tajnou informaci: sovětské vůdce pro sebe napřed požadovali devadesátiprocentní podíl [v Bulharsku], na základě toho, že Bulharsko je (tak jako Rumunsko) černomořská země. (...) Trval jsem na tom, že to nestačí. (...) M. Molotov si věc znovu promyslel a řekl, že sovětská vláda přistoupí pro Bulharsko na poměr 80:20 (stejně jako pro Maďarsko).“³⁹

36 *A Decade of American Foreign Policy: Basic Documents, 1941–49*. Washington 1950, s. 1190.

37 Srv. FISCHL, Viktor: *Hovory s Janem Masarykem. Pffifikon 1982*, s. 49, 63, 75, 130.

38 CHURCHILL, Winston S.: *The Second World War*. Sv. VI. Triumph and Tragedy. Harmondsworth 1985, s. 198.

39 „For your own personal and strictly secret information the Soviet leaders first claimed a 90 per cent interest [in Bulgaria] for themselves and only left 10 per cent for ourselves, on the ground that Bulgaria was (as Roumania) a Black Sea country. (...) I insisted that it was not enough. (...) After thinking the matter over, M. Molotov said that the Soviet Government accepted a ratio of 80:20 for Bulgaria (the same as for Hungary).“ PRO, FO 371/48121/40.

Jinými slovy – v Londýně si právě tak jako ve Washingtonu už na podzim 1944 uvědomovali, jaké byly požadavky SSSR v této oblasti, a v moskevské pracovně neproběhla mlčenlivá výměna poznámek mezi politiky, nýbrž odbylo se tam smlouvání, jaké přísluší hokyním. Obě strany věděly, o co smlouvají. Britský „podíl“ stanovený na deset či dvacet procent se přece musel stát pouhou fikcí a Winston Churchill byl příliš zkušený státník, než aby si o tom dělal iluze.

Četba hlášení a depeší, které britští diplomaté posílali ze Sofie do Londýna od podzimu 1944, odhaluje, že *Foreign Office* dostávalo systematické informace jak o podrobnostech postupu představitelů SSSR v této zemi, tak o činnostech a záměrech komunistů. Na jejich základě byly formulovány obecné závěry, které vývoj událostí záhy potvrdil. Raporty byly čteny, o tom svědčí poznámky na okrajích. Jedním z mnoha příkladů byla depeše Williama E. Houston-Boswalla z 25. prosince 1944, který mimo jiné psal: „Každá maličkost, která se k nám dostane, naznačuje existenci promyšleného plánu na vytvoření komunistické vlády pod sovětskou kontrolou. Prvními kroky bude dosažení kontroly nad armádou a postupné vykleštění agrární strany rozdrobením na nemožnou frakce (což možná bude obtížné). Sociální demokraté (hlavně průmysloví dělníci a intelektuálové) jsou zanedbatelní, zatímco stoupenci svazu Zveno mají většinou v oblíbenosti města, kde mohou být snadno kontrolováni akcemi milice. Říká se, že je znovu nasazena tajná policie a všechny nekomunistické osoby (Bulhaři i cizinci) jsou bedlivě sledovány a jejich telefonáty odposlouchávány.“⁴⁰

Pozornost zasluhuje i okolnost, že funkcionáři nekomunistických seskupení se mnohokrát obraceli na představitelů západních velmocí, informovali je o tom, jak milice porušuje zákony, o uvěznění protivníků, o mučení, k němuž docházelo při vyšetřování, a navrhovali intervenci na obranu demokratických forem politického života. Tak například 28. května 1945 jeden ze zaměstnanců britského zastupitelství informoval Londýn o rozmluvě s profesorem Petko Stojanovem (ministrem financí), který prosil, aby byly jeho názory na situaci v Bulharsku předány na vědomí britským politikům: „Tvrdí, že O. F. nebude svržen a nedojde ani k povstání nebo krveprolití. Na druhé straně je si docela jist, že před Bulharskem leží velmi tíživé časy a velké problémy. Tyto problémy mohou a měly by být překonány, ale věc demokracie v Bulharsku zoufale potřebuje pomoc Velké Británie. Role pozorovatele, kterou Velká Británie až dosud zaujímal, by mohla být pro Bulharsko osudná, kdybychom v ní setrvali déle. Naléhal na nás, abychom byli v politice vůči Bulharsku aktivnější, s dodatkem 'jako to dělají Američané'.“⁴¹

40 „All straws we perceived here suggest the existence of a deliberate plan to establish a Communist Government under Soviet control. First steps will be to gain control of the army and gradually to emasculate Agrarian party by breaking it up into impotent factions (which might not be difficult to achieve). Social democrats (chief industrialists and intellectuals) are negligible while Zveno adherents are mostly to be found in towns where they can easily be controlled by Militia action. Secret police are said to be operating efficiently again and all non-communist personalities (Bulgarian and foreign) are carefully watched, their telephones being tapped.“ *PRO, FO 371/43584/146.*

41 „The O. F. would not be overthrown he declared, nor would there be riots or bloodshed. On the other hand he was quite certain that Bulgaria was in for a very trying time and great difficulties lay ahead. These difficulties could, and would be overcome, but above all the cause of democracy in Bulgaria desperately needed the assistance of Great Britain. The role of Observer, which Great Britain had adopted so far would be fatal to Bulgarian democracy if we carried it on any longer. He urged us to

Není pochyb, že analogické informace přicházely z Polska, Rumunska i z Maďarska, kde se seskupení opoziční vůči komunistům nacházela pod silným tlakem bezpečnostního aparátu, administrativy a Sovětského svazu. Zdá se však, že politikové západních velmocí nebyli rozhodnutí, co dělat, a pokud se zamýšleli nad eventualitou nějak proti komunistům působit, nerozhodli se k ničemu víc než k omezeným diplomatickým jednáním, protestům a tiskové nebo rozhlasové propagandě. Přispívala k tomu nejistota, zda rozhodné vystoupení za účelem zadržení sovětského vlivu ve střední Evropě je vůbec v jejich zájmu. Winston Churchill psal 8. března 1945 Franklinu Delano Rooseveltovi: „Jsem si jist, že budete posledními událostmi v Rumunsku stejně nepříjemně překvapen jako já. Rusům se úspěšně podařilo silou a překrucováním skutečnosti nastolit vládu komunistické menšiny. Naše protesty proti takovému vývoji brzdila skutečnost, že nám šlo o volnost k záchraně Řecka. Eden a já jsme v říjnu v Moskvě pochopili, že Rusko chce mít převahující hlas v Rumunsku a v Bulharsku, zatímco my se chopíme vedení v Řecku. Stalin velmi striktně trval na dodržení této úmluvy...“ A rozvíjí myšlenku dál: „Zase si velmi dobře uvědomuji skutečnost, že máme na krku mnohem důležitější problém Polska, a nechci tudíž, pokud jde o Rumunsko, dělat nic, co by nepříznivě ovlivnilo naše vyhlídky na dosažení polských pozic. (...) Zprávy, které o Polsku přicházejí z Moskvy, vedou také k největšímu zklamání. Musím vás upozornit, že vládní většina tady nemá nic společného s názory, které silně převažují mezi všemi stranami a vrstvami...“⁴²

O několik měsíců později došlo ve věci Polska k dohodě a vznikl kabinet s účastí Stanisława Mikołajczyka, ve kterém však byli nekomunističtí politikové od začátku v menšině a měli jen omezenou možnost ovlivnit průběh událostí v zemi. Tato dohoda však nepochybně uklidnila britské svědomí a polský problém se dostal na druhé místo, zatímco reálné zájmy směřovaly k Balkánu.

Pozornost zasluhuje poznámka z 8. prosince 1945, která se vztahuje k návrhům Marca Etheridgea, emisara prezidenta Harryho Trumana, podepsaná jedním ze spoluvůrců britské zahraniční politiky sirem Orme Sargentem, kde mimo jiné čteme: „Jsem si jist, že pan Etheridge má naprostou pravdu, když ve druhém odstavci uvádí, že Polsko a Bulharsko jsou dvě klíčové země v sovětském organismu. Z čistě britského hlediska je Bulharsko z těchto dvou strategicky důležitější, a mám znepokojivý pocit, že mu nevěnujeme dost velkou pozornost, abychom uvolnili ruské škrticí sevření Bulharska tím, že by ruská armáda tuto zemi co nejdříve opustila. (...) Při pohledu na mapu je jasné, že sovětská vláda

be more active in our policy towards Bulgaria, adding 'as the American have now become'.“ *PRO, FO 371/48127/37-38.*

42 „I feel sure you will be as distressed as I am by recent events in Roumania. The Russian have succeeded in establishing the rule of a Communist minority by force and misrepresentation. We have been hampered in our protests against these developments by the fact that, in order to have the freedom to save Greece, Eden and I at Moscow in October recognised that Russia should have a largely preponderant voice in Roumania and Bulgaria while we took the lead in Greece. Stalin adhered very strictly to this understanding... (...) Again I am very conscious of the fact that we have on our hands the much more important issue of Poland, and I do not therefore want to do anything as regards Roumania which might prejudice our prospects of reaching a Polish settlement. (...) The news from Moscow about Poland are also most disappointing. I must let you know that the government majorities here bear no relation to the strong under current of opinion among all parties and classes...“ *Churchill & Roosevelt: The Complete Correspondence, 3. Alliance Declining, February 1944 – April 1945. Uspořádal a komentoval W. F. Kimball. New Jersey, Princeton 1987, s. 547-548.*

tíhne k použití Jugoslávie, Bulharska a Persie jako základů, ze kterých by uskutečňovala svou politiku infiltrace do území a moří, která jsou pro britskou bezpečnost životně důležitá... (...) Ve všech těchto zemích tedy musí naši strategií být změna dominantní ruské pozice. Naše taktika v každé z nich bude nepochybně odlišná, ale záměr musí být v každé stejný, a to vytvořit z nich ze všech nezávislé nárazníkové státy.⁴³

Tento pohled vnukal dojem, že britský diplomat propadl definitivní rezignaci na ovlivňování událostí v Polsku a možná také v Československu, Rumunsku i Maďarsku, a toužil jedině po tom, aby byl zbrzděn růst komunistického vlivu a SSSR v Bulharsku a v Jugoslávii. Lze si však odnést dojem, že britští politikové se klonili spíše k názoru, že nevyhnutelná je rezignace na vliv v Bulharsku, a naději působit na poměry v Jugoslávii ztratili už úplně. Bedlivý pozorovatel bulharské scény William E. Houston-Boswall ve svém rozsáhlém hlášení z 30. ledna 1945 viděl jen dvě možnosti: buď úplně ustoupit tlaku SSSR, anebo uznávat sovětské zájmy, ale bojovat o zachování jistého vlivu v této části kontinentu, přičemž se vyslovil pro druhou eventualitu.⁴⁴

Britské dokumenty dokazují, že diplomaté západních velmocí často hovořili s politiky demokratické opozice a povzbuzovali je k odporu, někdy jim i radili, jak postupovat. Podle Barbary Jelavichové přitom udíleli záruky, kterým nemohli dostat. „Například Iuliu Maniu žádal, aby ho západní státy informovaly, zda mají Spojené státy v úmyslu bránit sovětské nadvládě v Rumunsku; pokud nikoli, udělala by jeho strana nejvýhodnější možnou dohodu s okupační mocí. Odpověď zněla, že Spojené státy jsou rozhodnuty zajistit udržení reprezentativní vlády; odpověď nebrala ohled na skutečnost, že Washington ve skutečnosti neměl žádný plán, jak by bylo možné tento cíl zajistit proti sovětským obstrukcím.“⁴⁵

Záhy se ukázalo, že to není reálné. Posledním pokusem podpořit opozici bylo usnesení konference ministrů zahraničí čtyř velmocí v prosinci 1945, která vybízela k rekonstrukci kabinetů v Bulharsku a v Rumunsku a k tomu, aby do nich nastoupily dvojice představitelů opozičních seskupení. Očekávané výsledky to však nepřineslo a západní velmoci neměly dost síly ani chuti vynutit si skutečné naplnění dohody. Intervenovaly sice v Moskvě a v hlavních městech středoevropských států ve snaze zajistit správný průběh

43 „Mr. Etheridge is I am sure quite right when in paragraph 2 he says Poland and Bulgaria are the two key countries in the Soviet organ. From the purely British point of view Bulgaria is strategically the more important of the two and I have an uneasy feeling that we have not devoted as much attention as we ought to loosening the Russia stranglehold of Bulgaria by getting the Russian army out of that country as soon as possible. (...) Looking at the map, it is clear that the Soviet Government intend to use Yugoslavia, Bulgaria and Persia as bases from which to practice their policy of infiltration into territories and seas which are of vital interest to British security... (...) In all these countries therefore it must be our policy to challenge the dominant position of Russia. In each one of them our tactics will no doubt vary but our object must be in each the same namely to establish all of these as independent buffer States.“ PRO, FO 371/48132/174.

44 PRO, FO 371/58513, nečíslováno.

45 „Iuliu Maniu, for instance, asked that the Western states inform him if the United States intended to resist Soviet domination in Romania; if not, his party should make the best agreement possible with the occupying power. The reply was that the United States was determined to assure that representative government was maintained, an answer given despite the fact that Washington had in fact no plans on how this objective could be secured against Soviet obstruction.“ JELAVICH, Barbara: *History of the Balkans: Twentieth Century*. Sv. 2. Cambridge 1984, s. 303-304.

voleb nebo ochránit některé ohrožené opoziční politiky, ale jediná reálná zbraň, které použily, bylo odmítnutí diplomatického uznání bulharské vlády (naopak vláda Rumunska uznána byla) a hrozba, že odmítnou podepsat mírovou smlouvu. Jenže k odchodu okupačního vojska, na němž západním spojencům záleželo, mělo dojít, teprve až tyto smlouvy vejdu v platnost, takže taková hrozba měla pochybnou hodnotu.

Navíc britští politikové, jak poznamenal Winston Churchill v citovaném dopise z března 1945, měli ruce svázané událostmi v Řecku, kde Velká Británie ozbrojenou silou zakročila a poskytla královskému dvoru pomoc. Chtěla se tedy vyhnout možnosti, že bude-li požadovat dohled na postup vlád závislých na SSSR, namítnou sovětské diplomaty, že požadují totéž i opačně, čili že budou chtít právo kontroly v Řecku. O tom, že v Londýně už podporu opozice proti komunistům vzdali, svědčí depeše z *Foreign Office* na zastupitelství v Sofii vyslaná 9. července 1946, která jednoznačně potvrdila, že neexistuje možnost, jak zajistit bezpečnost bulharských zaměstnanců britského zastupitelství, ba dokonce že „neexistuje žádná možnost, jak by příslušníci opozice, kteří z Bulharska uprchnou jako političtí uprchlíci, dosáhli přijetí na britské území, a nejsou ani žádné fondy, z kterých by je bylo možné vydržovat kdekoli jinde“.⁴⁶

V červenci 1946 začala v Paříži mírová konference, která vedla k vypracování mírových smluv s někdejšími spojenci třetí říše (Bulharsko, Finsko, Rumunsko, Maďarsko, Itálie). V té době už dokonce i William E. Houston-Boswall uznával nutnost rezignovat na vliv na bulharské události a 25. července v depeši do Londýna uvedl: „Možná jsem vám dost jasně nevysvětlil, že si nepřeji budít dojem, jako by vládě Jejího Veličenstva mohl z Bulharska plynout nějaký 'trvalý prospěch'. To, oč mi jde, je nějaká stálá převaha někde v obecné sféře anglo-sovětských vztahů.“⁴⁷ Jinými slovy, byl to návrh „prodat“ Bulharsko výměnou za kořist od SSSR v některém jiném regionu či oblasti.

Mírové smlouvy byly podepsány 10. února 1947 a posléze ratifikovány; to znamenalo rozhodnutí o osudu Bulharska, Rumunska a Maďarska a souhlas západních velmocí s jejich podřízením SSSR. Brzy nato deklarace prezidenta Spojených států severoamerických zvaná Trumanova doktrína a následný návrh Marshallova plánu (který odmítli Sovětský svaz i státy, které s ním byly spjaty) zpečetily rozdělení Evropy na dva tábory.

Antikomunistická propaganda namísto reálné pomoci

Postup západních velmocí vůči státům střední Evropy byl nepochybně diktován touhou zadržet komunistický vliv, ale účinné vzdorování Sovětskému svazu by bylo vyžadovalo obětovat zájmy v jiných oblastech mezinárodních vztahů. Diplomatické intervence, vyjednávání se sovětskými politiky i rozmluvy s představiteli opozice povzbuzovaly tuto opozici, aby komunismu vzdorovala, ale chyběla možnost vyrovnat účinky přímého

46 „There is no possibility that members of the opposition escaping from Bulgaria as political refugees will be allowed to come to British territory, nor are there any funds from which they could be maintained elsewhere.“ PRO, FO 371/58520, nečíslováno.

47 „I may not have made it clear to you that I do not (repeat not) wish to suggest that any 'lasting profit' could possibly accrue to His Majesty's Government in Bulgaria. What I have in mind is some permanent advantage elsewhere or in the general sphere of Anglo-Soviet relations.“ PRO, FO 371/58522, nečíslováno.

zasahování SSSR do vnitřních záležitostí států, které byly v rozhovorech hlav tří velmocí a jejich zahraničních ministrů označeny za sovětskou sféru vlivu.

Osud politiků, kteří ve střeoevropských státech vystupovali na obranu demokratických zásad, se dostal na okraj zájmu diplomatů. Tito politikové zpravidla očekávali účinnou podporu spojenců, zejména v situaci, kdy jim lidé, s nimiž rozmlouvali, udíleli rady a povzbuzovali je k pokračování v opoziční činnosti. Ukázalo se však, že této pomoci se jim dostalo jen ve výjimečných případech. Zvláště Velká Británie se stavěla neochotně k možnosti, že bude muset přijmout nové – byť nečetné – politické uprchlíky. Varovným příkladem byl osud Georgi M. Dimitrova. *Foreign Office* zakázalo přispět mu na pomoc ve chvíli, kdy mu hrozilo zatčení a on hledal ochranu. Nakonec se zachránil v domě amerického diplomata a po několika měsících vycestoval do USA.

Na druhé straně sloužilo pronásledování, které se týkalo významných představitelů opozice, jako propagandistický argument proti komunistům a Sovětskému svazu. Výmluvný příklad poskytoval osud Nikoly Petkova, který byl v létě 1947 zbaven poslanecké imunity, uvězněn, postaven před soud a odsouzen k smrti. Rozsudek vyvolal četné mezinárodní protesty a diplomatické intervence a v západoevropských zemích ho propagandisticky využili. Přes intervence však byl rozsudek vykonán. V této souvislosti psal 26. srpna 1947 britský diplomat z Moskvy *Foreign Office*: „Je-li naším hlavním záměrem skutečně zachránit Petkovův život, pak musím přiznat, že jsem trochu nešťastný ze způsobu, jakým jsme věc pojali. Jednáním plnoprávné reprezentace tady i v Sofii a jeho zveřejněním jsme tuto otázku v očích sovětské vlády jasně vyzdvihli a pro ni teď bude obtížné ustoupit, zvláště když nyní má chuť ukázat svou moc ve východní Evropě a poučit nás, že naše intervence je nejen nežádoucí, ale že má pro ty, v jejichž prospěch byla uskutečněna, katastrofální následky. Nemohu se tedy ubránit pocitu, že by bylo mnohem účinnější, kdybychom byli za scénou jednali s Georgi Dimitrovem a přiměli ho nahlédnout přednosti mírnějšího postupu, jaký by mohl zvolit, aniž by ztratil tvář nebo do věci zatahl sovětskou vládu. Samozřejmě si uvědomuji, že tento argument do jisté míry ztrácí platnost, nejde-li nám pouze o záchranu Petkovova života, ale chceme-li také před světovým veřejným míněním předvést síly, proti kterým se stavíme ve východní Evropě. (...) Příští obětí se může stát Mikołajczyk.“⁴⁸

Komentář, který obsahuje poslední věta, zasluhuje pozornost, protože mnohé naznačuje, že politiky západních velmocí zajímalo víc propagandistické využití informací

48 „I must confess to being a little unhappy about the way in which we handled the matter if our main object is indeed to save Petkov's life. By making full-dress representations here and in Sofia and publicising them, we have clearly raised a question of face for the Soviet Government, and it will be difficult for them to climb down, more particularly as they are at present in the mood to show their power in Eastern Europe and teach us that our intervention is not only uncalled-for but disastrous to those on whose behalf it is exercised. I therefore cannot help feeling that it might have been more effective had we proceeded behind the scenes with Georgi Dimitrov, having it to him to exercise the prerogatives of clemency which he could have done without losing face himself or involving the Soviet Government. I realise, of course, that this argument to some extent breaks down if we are concerned not only with saving Petkov's life but also with demonstrating to world public opinion the forces we are up against in Eastern Europe. (...) Mikołajczyk may well be the next victim.“ *PRO*, FO 371/66920/19–20.

o pronásledování opozice ve státech, které ovládl komunismus, než osud obětí.⁴⁹ Zprávy přicházející ze střední Evropy totiž sloužily jako varování pro společnosti v západní Evropě (především ve Francii a v Itálii), aby nepodporovaly komunistické strany. V Rumunsku byl uvězněn Iuliu Maniu, byl odsouzen do vězení a zemřel dříve, než se mohl dostat na svobodu. Maďarský premiér Ferenc Nagy se zachránil pravděpodobně jen proto, že byl v době, kdy mu bezprostředně hrozilo uvěznění, za hranicemi a odmítl se vrátit. Na druhé straně Stanisławu Mikołajczykovi se v Polsku dostalo pomoci diplomatů Spojených států a podařilo se mu nelegálně opustit zemi.

Nedá se vyloučit, že politikové západních velmocí nedocenili rozhodnost a důslednost Sovětského svazu a jím inspirovaných komunistických stran v boji o moc ve střeoevropských zemích. Analýza událostí v mezinárodních vztazích a politiky velmocí, zejména Velké Británie, od versailleské konference se však zdá nasvědčovat, že naše část kontinentu byla trvale pokládána za oblast, jež měla z hlediska poměru sil ve světě marginální význam. Nelze se tedy divit, že se politikové západních velmocí v roce 1945 rozhodli uznat sovětskou dominanci v této oblasti. Je pravda, že v letech 1944–1948 častokrát podporovali demokratická seskupení a povzbuzovali jejich vůdce, aby se stavěli proti záměrům komunistů. Toto jednání však mělo omezený rozsah, tak aby nevedlo k otevřenému konfliktu, ale aby přivedilo sovětským politikům co nejvíc problémů, aniž by se bral ohled na postavení a osud politiků, kteří se komunistům v sovětské sféře vlivu stavěli na odpor. Na druhé straně seskupení nekomunistické opozice brala v úvahu možnou podporu západních velmocí a v jistém období ji dokonce využívala. Neformální nabídky pomoci šly, jak se zdá, v některých případech dosti daleko (Rumunsko, Bulharsko), ale ukázaly se klamné.

To vede k závěru, že představitelé západních velmocí podle vzoru Josifa Stalina a Winstona Churchilla ctili dohodu o rozdělení sfér vlivu. Je pravda, že tisk a rozhlas v západoevropských státech a v USA popisovaly události ve střední Evropě a využívaly mimo jiné pronásledování odpůrců komunismu, diplomatické zásahy na jejich obranu a postup SSSR jako důležité argumenty proti komunismu. Praktický význam této činnosti se však omezoval na politické spory a boje o vliv v západní Evropě, přičemž šlo zejména o vzdorování komunistům ve Francii a v Itálii. Státy a společnosti střední Evropy byly tedy pojímány ryze instrumentálně, i když v diplomatických dokumentech, které se dochovaly v archivech, leckdy narazíme na vyjádření soucitu k obětem pronásledování.

Výjimkou bylo otevřené varování českým politikům, aby od Spojených států neočekávali reálnou podporu v případě, že by se komunisté chopili moci.⁵⁰ Jan Masaryk si ostatně nedělal iluze, že by západní velmocí hodlaly zabránit úplné závislosti Československa na SSSR.⁵¹

49 Jerzy Jackowicz hodnotí okolnosti a důsledky intervence na obranu Nikoly Petkova jinak. Srv. JACKOWICZ, J.: *Partie opozycyjne w Bułgarii 1944–1948*, s. 162–166, 172–180.

50 HORA, O.: *Svědectví o puči*, s. 376, 399.

51 Srv. FISCHL, V.: *Hovory s Janem Masarykem*, s. 168.

Závěrem

Přehled událostí vede pozorovatele k závěru, že boj komunistů v jednotlivých státech střední Evropy o celkové převzetí moci a vyřazení koaličních partnerů nebo jejich zatlačení do dekorativní role skončil úspěchem nejpozději v roce 1947; výjimkou ještě zůstávalo Československo. Probíhalo to v podmínkách, kdy západní velmoci tuto oblast jednoznačně odepsaly už v roce 1945, zatímco předtím ji pokládaly za oblast marginálního významu, která může sloužit jako licitační karta. Trumanova doktrína a Marshallův plán v roce 1947 byly jen vnějším vyjádřením tohoto postoje.

Podpis mírových smluv s dřívějšími spojenci třetí říše na začátku roku 1947 umožnil komunistům v Bulharsku, Rumunsku a v Maďarsku definitivně zúčtovat s opozicí a přistoupit k celkové přestavbě hospodářské a politické struktury těchto zemí. Deklarace, s níž 12. března téhož roku vystoupil v Kongresu Spojených států prezident Harry Truman, oznamovala, že pokusy rozšířit komunistickou moc na další státy narazí na rozhodný odpor. Nahrazení pomoci, která byla státům poškozeným válkou poskytována prostřednictvím UNRRA, koncepcí Marshallova plánu, čili bezprostřední podporou obnovy z prostředků Spojených států, vyjadřovala, byť byla nabídnuta také Sovětskému svazu a státům, které mu podléhaly, nástup ofenzivy proti komunistickému vlivu. Komunisté naopak koncem roku 1947 odpověděli konsolidací svého politického tábora: vytvořili Informační byro komunistických a dělnických stran. Účast francouzské a italské strany v tomto útvaru byla výmluvná. Události roku 1947 zpečetily rozdělení Evropy – a světa – na dva protilehlé tábory. Za této situace se definitivní řešení politického soupeření v Československu stalo otázkou krátké doby a k dokončení rozhodného zápasu byla zapotřebí pouze příhodná záminka. Tu poskytla demise ministrů v únoru 1948, ale stejně dobře se jí mohla stát i jiná událost.

O osudu Československa – a zároveň o nejbližší budoucnosti dalších středoevropských států – rozhodlo stanovisko, které zaujaly západní velmoci už v roce 1945, a možná dokonce ještě o několik let dříve. Otevřená zůstávala pouze otázka, jak a kdy dojde k podřízení jeho vlády komunistům. Analogie postupů komunistických a dělnických stran v jednotlivých státech nabízí otázku, do jaké míry byly principy společné taktiky vypracovány ještě ve válečných letech, nebo případně dokonce ještě dřív. Mnohé naznačuje, že byly využity zkušenosti získané již v meziválečných letech.

Komunisté dokázali dosáhnout vlivu ve společnostech všech států popisované oblasti, přestože nikde nemohli získat většinu. Zdroje jejich vlivu tkvěly v dlouhodobých společenských konfliktech, v kritickém vztahu ke stranám a politikům, kteří byli u moci předtím, a v přesvědčení o nezbytnosti radikálních a rychlých reforem. Přispěla k tomu obratná taktika komunistických stran i okolnost, že Sovětský svaz sehrál důležitou úlohu při porážce třetí říše. V některých státech působily současně i podstatné faktory, které byly popularitě komunistického programu na škodu, dokonce i v jeho modifikované, okolnostem přizpůsobené podobě.

Specifičnost Československa spočívala především v tom, že komunisté v důsledku zkušeností české a slovenské společnosti z předchozích let získali a dokázali si udržet značný vliv, a zároveň také v tom, že se koalice komunistické strany s dalšími seskupeními ukázala poměrně trvalá. Je sice pravda, že za fasádou spolupráce všech politických stran trval konkurenční boj a komunisté využili (byť spíše diskrétně) některých metod

použitých v ostatních zemích. Konkurence mezi stranami jedné koalice však není výjimečný jev. Účastníci dohody měli sice odlišné konečné cíle, to však nebylo na překážku běžné spolupráci.

Ukázalo se, že nejdůležitějším prvkem je zahraniční politika. Koaliční strany sice deklarovaly spolupráci se všemi třemi velmocemi, jenže pro komunisty byl nejdůležitější Sovětský svaz, zatímco jejich partneři sympatizovali se západními velmocemi. Koalice tudíž mohla vydržet tak dlouho, jak dlouho velmoci udržovaly alespoň zdání spolupráce. Konkurence – jakož i spolupráce – politických seskupení v Československu byla odrazem panujících vztahů v mezinárodním měřítku. Osud Československé republiky podobně jako osud ostatních států této části kontinentu se rozhodoval mimo její hranice a místní politici mohli ovlivnit pouze to, jak bude uskutečněn.

Z polštiny přeložila Petruška Šustrová.